

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

LXVII. évf

2023

1. szám

TARTALOM

Tanulmányok

KOZMA ELIZ-TIMEA, A Verne-féle hagyomány sikertörténeteinek átirata Jókai <i>A jövő század regényében</i>	5
SÁRAI SZABÓ KATALIN, Veres Pálné Beniczky Hermin és Teleki Sándorné Teleki Jozefina szerepe a magyarországi nőnevelésben és a női hálózat(ok) kialakításában.....	27

Műhely

BERECZ ÁGNES, Szemelvények a Teleki és a Ráday család levélváltásaiból a 18. században ...	45
RATZKY RITA, Petőfi Sándor és Szendrey Júlia.....	53
NAGY L. JÁNOS, A szemiotikai textológiaiáról és a tanárképzésről.....	61

Szemle

MAGYAR ZOLTÁN, Moldvai csángó mondakatalógus I. A mondák típusai; II. Index, konkordancia, tanulmányok (<i>Péntek János</i>).....	71
LAJOS KATALIN – PIEDNER JUDIT (szerk.), Zsuzsa könyve. Tanulmányok Tapodi Zsuzsa születésnapjára (<i>Hajdó-Khell Noémi</i>).....	74
DÁNÉ SZILÁRD (szerk.) Anyanyelv és lelkiismeret. A magyar nyelv és irodalmi olimpia ötvenéves jubileumának emlékkönyve (<i>Magyar Ágnes</i>).....	79
AYHAN GÖKHAN (szerk.) – IGYIC, Felhőpárna. Versek innen és túl (<i>Bereczky Szende</i>).....	82

Aktuális

S. VARGA PÁL, Mit kutat a Petőfi-kutatás?.....	85
SZIKSZAI MÁRIA, Laudáció – Péntek János Széchenyi-díjas.....	87
BALÁZS IMRE JÓZSEF, Gábor Csilla laudációja.....	91

In memoriam

T. SZABÓ LEVENTE, Kozma Dezső (1935–2023) halálára.....	93
EGYED EMESE, Búcsú Kozma Dezső irodalomtörténészről, kollégánktól.....	95

A ROMÁN AKADÉMIA KIADÓJA – BUKAREST
EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE – BUCUREȘTI

STUDII ȘI CERCETĂRI DE LINGVISTICĂ ȘI ISTORIE LITERARĂ

Anul LXVII

2023

Nr. 1

S U M A R

Studii

ELIZ-TIMEA KOZMA, Reformularea moștenirii literare a lui Jules Verne în romanul lui Jókai: <i>A jövő század regénye</i> (Romanul secolului viitor)	5
KATALIN SÁRAI SZABÓ, Rolul Herminei Beniczky (Pálné Veres) și al Jozefinei Teleki (Sándorné Teleki) în educația femeilor din Ungaria	27

Atelier

ÁGNES BEREZCZ, Note din corespondența familiilor Teleki și Ráday în secolul al 18-lea	45
RITA RATZKY, Sándor Petőfi și Júlia Szendrey	53
JÁNOS NAGY L., Despre textologia semiotică și despre formarea profesorilor	61

Recenzii

ZOLTÁN MAGYAR, Moldvai csángó mondakatalógus I. A mondák típusai; II. Index, konkordancia, tanulmányok (Catalogul legendelor ceangăilor din Moldova. I. Tipologia legendelor; II. Index, concordanțe, studii) (<i>János Péntek</i>)	71
KATALIN LAJOS – JUDIT PIELDNER (red.), Zsuzsa könyve. Tanulmányok Tapodi Zsuzsa születésnapjára (Cartea Zsuzsei. Lucrări în onoarea zilei de naștere a Zsuzsei Tapodi) (<i>Noémi Hajdó-Khell</i>)	74
SZILÁRD DÁNÉ (red.), Anyanyelv és lelkiismeret. A magyar nyelv és irodalmi olimpia ötvenéves jubileumának emlékkönyve (Limbă maternă și conștiință. Cartea comemorativă a jubileului de cincizeci de ani al Olimpiadei de Limbă și Literatură Maghiară) (<i>Ágnes Magyary</i>)	79
GÖKHAN AYHAN (red.) – IGYIC, Felhőpárna. Versek innen és túl (Pernă de nori. Poezii de aici și de dincolo) (<i>Szende Bereczky</i>)	82

Actual

PÁL S. VARGA, Ce anume studiază cercetarea Petőfi?	85
MÁRIA SZIKSZAI, Laudatio – János Péntek, distins cu premiul Széchenyi	87
IMRE JÓZSEF BALÁZS, Laudatio în onoarea lui Csilla Gábor	91

In memoriam

LEVENTE T. SZABÓ, In memoriam Dezső Kozma (1935–2023)	93
EMESE EGYED, Rămas bun colegului nostru Dezső Kozma, istoric literar	95

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE – BUCUREȘTI
Calea 13 Septembrie nr. 13

JOURNAL OF LINGUISTIC AND LITERARY STUDIES

LXVII

2023

Nr. 1

C O N T E N T S

Studies

ELIZ-TIMEA KOZMA, Reframing the Heritage of Jules Verne in Jókai's novel: <i>A jövő század regénye</i> (The Novel of the Next Century).....	5
KATALIN SÁRAI SZABÓ, The Role of Hermin Beniczky (Pálné Veres) and Jozefina Teleki (Sándorné Teleki) in the Education of Women in Hungary	27

Workshop

ÁGNES BEREZCZ, Excerpts from the Correspondence of the Teleki and Ráday Families in the 18th Century.....	45
RITA RATZKY, Sándor Petőfi and Júlia Szendrey	53
JÁNOS NAGY L., On Semiotic Textology and Teachers' Training.....	61

Book Reviews

ZOLTÁN MAGYAR, Moldvai csángó mondanakalógus I. A mondák típusai; II. Index, konkordancia, tanulmányok (Catalogue of Moldavian Csángó Legends. I. Typology; II. Index, Concordances, Studies) (<i>János Péntek</i>).....	71
KATALIN LAJOS – JUDIT PIELDNER (eds.), Zsuzsa könyve. Tanulmányok Tapodi Zsuzsa születésnapjára (The Book of Zsuzsa. Studies Celebrating Zsuzsa Tapodi's Birthday) (<i>Noémi Hajdó-Khell</i>).....	74
SZILÁRD DÁNÉ (ed.), Anyanyelv és lelkiismeret. A magyar nyelv és irodalmi olimpia ötvenéves jubileumának emlékkönyve (Mother tongue and Conscience. Commemorative Book of the Fifty-year Jubilee of the Hungarian Language and Literature Olympics) (<i>Ágnes Magyary</i>)...	79
GÖKHAN AYHAN (ed.) – IGYIC, Felhőpárna. Versek innen és túl (Cloud Cushion. Poems from Here and Beyond) (<i>Szende Bereczky</i>).....	82

Actualities

PÁL S. VARGA, What Does the Petőfi Research Study?.....	85
MÁRIA SZIKSZAI, Laudatio – János Péntek, Awarded the Széchenyi Award	87
IMRE JÓZSEF BALÁZS, Laudatio Honouring Csilla Gábor.....	91

In memoriam

LEVENTE T. SZABÓ, In memoriam Dezső Kozma (1935–2023).....	93
EMESE EGYED, Farewell to Our Colleague Dezső Kozma, Literary Historian.....	95

THE PUBLISHING HOUSE OF THE ROMANIAN ACADEMY – BUCHAREST
EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE – BUCUREȘTI

TANULMÁNYOK

KOZMA ELIZ-TIMEA

A VERNE-FÉLE HAGYOMÁNY SIKERTÖRTÉNETEINEK ÁTIRATA
JÓKAI *A JÖVŐ SZÁZAD REGÉNYÉBEN***Kulcsszók:** Jókai Mór, Jules Verne, globális sci-fi, óriásgép, tudóskép, nemzetiesítés, etnicizálás.

Tanulmányom tétje, hogy megértse, milyen módon kötődik a korai magyar tudományos-fantasztikus irodalom a 19. század második felében a korabeli legkorszerűbb világirodalmi tendenciákhoz és melyek eközben a különleges helyi sajátosságai, magyar és kelet-európai egyedi megoldásai. A korszak egyik legkülönlegesebb magyar sci-fi-jét, Jókai Mór *A jövő század regényének* a karakterét kívánom vizsgálni esettanulmányként. Hipotézisem értelmében Jókai hibridizálta a korabeli világirodalom különféle korabeli sci-fi-modelljeit, s ezeket ráadásul sajátos módon ötvözte egy sor, magyar környezetben nagyon népszerű regényfajttával – a nemzeti történelmi regénytől kezdve egészen a társadalmi fejlődésregényig. Ebből pedig igen különös, világirodalmi perspektívából nézve is rendkívül sajátos regényvilág jött létre, amely különbözött a korabeli magyar, de a világirodalmi sci-fi legtöbb változatától is. A korabeli magyar irodalmi kultúra legnépszerűbb világirodalmi sci-fi írójának, Jules Verne-nek a korai magyar sci-fi irodalomra tett rendkívüli, de mélységében ritkán vizsgált hatását követem végig, különös tekintettel arra, ahogyan Jókai reagálni látszik erre, versenyez vele, újragondolja azt. Kutatásomban legfőképpen három olyan részproblémára fektetem a hangsúlyt, ami releváns átfedésnek és beszédes kapcsolatnak látszik a magyar környezetben népszerű korai Verne-regények és Jókai regénye között: ezek az óriásgép motívumának a természete, az új világ vezéreinek hármasságának tagolódása és a sci-fi, illetve a technológia nemzetiesítése. Kiindulópontként és mindezen szempontok megértéséhez a Jókai és Verne 1860–70-es sajtós recepcióját is vizsgálom, amely közelebb vihet a két szerző sci-fi regényei közötti kapcsolat és elmozdulás feltárásában.

1. Jókai és Verne sajtós recepciója 1860–70-es években

A korabeli magyar sci-fi darabjai eltérő természetűnek tűnhetnek, látszólag nem folyamatos a szövegtípus alakulástörténete. *A jövő század regényének* megjelenése előtti évtized Vernéről szóló sajtós recepciójának és a magyarra fordított Verne-szövegeknek a vizsgálatából azonban az derül ki, hogy korántsem egy szórványos,

érdektelen és esetleges történettel állunk szemben. A tanulmányom innen is magyarázza azokat az összefüggéseket, amelyek Verne és Jókai sci-fi-szövegei között felfedezhetők. Többek között észrevehető, hogy Verne és Jókai szövegeinek tudományos-technikai vízióit egyaránt megkérdőjelezték a korabeli magyar kritikusok.

Nem túlzás azt állítani, hogy a 19. századi magyar közönség kritikus hangjai nehezményezték Jókai monumentális sci-fi-jének, *A jövő század regényének* világképi- és valóságábrázoló stratégiáit. Legfőképpen a szövegben felsejlő ellentmondásokat (Dux 1873: 2997–3104), látszólag lehetetlen technológiai elképzeléseket kérdőjelezték meg, melyek szerintük csak hátráltatták a mű befogadását (Uo.). A számtalan találmányt és tudományos eszmecserét felvonultató történet okkal adhatott alkalmat arra, hogy az elismert szerző művét a tudományos-fantasztikus irodalom és annak korabeli hagyományainak a közegében, főként Verne összefüggésében kommentálják.

Erre egyik legszámottevőbb példa Fülöp Adorján csaknem egy évtizeddel későbbi kritikája, amit Jókai – szerinte – legfontosabb inspirálója, Verne köré élezett ki. Fülöp aggodalommal érzekelte a tudomány térhódítását az irodalmi művekben és az esztétikai ízlés romlásáról beszélt az ilyen jellegű szövegek kapcsán (Fülöp 1885: 29–33, 456–458, 474–476, 489–492, 505–506, 521–524.). A 20. század elején Tér Jenő tollából jelent meg újra olyan elemzés, ami szintén felelevenítette a Jókai–Verne párhuzamot, s közel negyven év tanulságai ismeretében a korábban említett kivétel mellett kritikával illette Verne tudományos pontatlanságát is (Tér 1912: 23–24).

Ezek a késői kritikák vagy korai irodalomtörténeti reflexiók azonban elfedik azt a lelkesedést, ami Vernét magyar környezetben eredetileg fogadta. Ha Verne korai, 1860 és 1870 közti magyar befogadástörténetét vizsgáljuk, olyan véleményekkel találkozhatunk legnépszerűbb korabeli szövegei, az *Utazás a Holdba* és *Utazás a Hold körül* című regényei kapcsán (ezek általánosságban a legismertebb Verne-sci-fik, amelyek a hírlapokat foglalkoztatták *A jövő század regénye* előtti évtizedben),¹ mint vonzó és érdekesítő,² szeszélyes, de tanulságos mű³ mivolta ellenére, mégiscsak „író képzelet-szülötte és semmi más”,⁴ egy „csillagászati tréfa.”⁵ Elismerték páratlan írói képzeletét, írói munkásságát, melyben „érdekesen vegyíti az alaposan tudományost a képzeletivel és mulattatóval”,⁶ de fenntartásokkal kezelték a tudományos fejleményeket a műveiben. Ezzel egyidőben viszont mégsem vitatták el, hogy Verne művei remek belépőként szolgálnak a tudomány világába, hiszen emészthetővé teszik a tudományos

¹ Elsőként Heckenast Gusztáv adta ki 1873-ban a Holdról szóló kötetet a Vasárnapi Újság 1869. május 30-ai számától 1870. június 18-áig kiadott lapjaiban fellelhető folytatásos és erősen vázlatos Verne-regény alapján.

² Magyarország és a Nagyvilág, 1871/16: 203.

³ Vasárnapi Újság, 1870/10: 409.

⁴ Vasárnapi Újság, 1869/11: 439.

⁵ Sárospataki füzetek 1866/6.

⁶ Vasárnapi Újság, 1869/9: 704.

téziseket, ezáltal a regényei egyfajta eszközzé váltak a természettudományos ismeretek széles körű terjesztésének.⁷ A Vasárnapi Újságban 1869–70 között megjelentetett *Utazás a Holdba* és *Utazás a Hold körül* jegyzetelt fordítás végszavában is kiemeli az átdolgozó, hogy mindaz, amit Verne tollából olvashat a közönség, valójában meg is történhet, ugyanis a szerző rendelkezik egy mély tudással a tudományok terén. De figyelmeztet arra is, hogy a fantáziadús történetek szórakoztatás gyanánt is szolgálnak, természetesen ehhez az olvasók nyitottsága szükséges.⁸ Azaz miközben ezek a korai kritikák méltányolták a jövőbe vetített tudományt, valójában kérdésként fogalmazták meg a tudományos kérdések poétikai relevanciáját, erejét, lehetőségeit, s elsősorban akkor vélték azokat elfogadhatóknak, ha valamiféle pedagógiai tétjük van.

A korabeli magyar recepció pontosan érzékeltette a Verne-féle sci-fi bizonyos szövegeiben ott rejlő didaktikus tétet. Didaktikus kalandos regények írására ugyanis maga Verne kiadója, Pierre-Jules Hetzel biztatta szerzőjét és jóbarátját, az ő tervei alapján került nyomtatásra a *Voyages extraordinaires*, s a sorozat első darabjai azonnal meghozták a hön áhított sikert mindkettőjük számára. A regényeket elsőként Hetzel és Jean Macé *Magasin d'Éducation et de Récréation* ifjúsági magazinjában publikálták. A tipikus Verne–Hetzel szöveg az enciklopédikus didaktikusság és a széleskörű kalandok erőteljesen előrevetített, nagy horderejű elbeszélése, ami általában egy utazás köré szerveződik, amelyet valamilyen külső ok motivál (Roberts 2016: 186). Ezeknek a Verne által megálmodott és papírra vetett fordulatós történeteknek edukatív céljuk is volt a szórakoztató jelleggel, a sci-fi látványos megoldásait pedig eleve a természettudományos felvilágosítással keretezték és tették elfogadhatóvá.

Noha mára már nehezen érzékelhető a szövegből önmagában, a Jókai-féle sci-finek is van hasonló tétje a korban. Minden látszólag légből kapott és lehetetlennek tűnő világképi eleme ellenére is a regény bevonozta a fiatal olvasókat. *A jövő század regénye* folytatásos publikálása közben több hírlap is beszámolt arról, hogy miképpen fogadta a nagyközönség a regényt, köztük A Hon 1873-ban: „*Felolvasót a felolvasás végén is nagyon megéljeneztek, mire a jelen volt vendégek a kör helyiségének megtekintésére hívtak meg a kör elnöke által.*”⁹ Ugyanabban az évben a Fővárosi Lapok tudósított a pozitív fogadtatásról a fiatal olvasók között is: „*Jókai Mór érdekes felolvasását, mely A jövő század regényéből való, s azt festi, amint a tébolyda három tudós lakója a léghajó tetszés szerinti kormányzását akarja foganatosítani, a kereskedő ifjak közhelyiségében nagy tetszéssel s igen sokan hallgatták.*”¹⁰ Egy hónappal később pedig a Magyarország és a Nagyvilág is hasonló hírt hoz le a jól sikerült ifjúsági felolvasásról: „*A nagyszámú hallgatóság több helyen zajosan nyilvánítá*

⁷ Magyarország és a Nagyvilág, 1871/16.

⁸ Vasárnapi Újság, 1870/11: 535.

⁹ A Hon, 1873/21.

¹⁰ Fővárosi Lapok, 1873/5: 22.

tetszését és a felolvasás végével szünni nem akaró éljenek jutalmazták a népszerű Írónak a fiatalság iránt tanúsított szívességét.”¹¹

A recepciónak ezek az összeérő, egymást keresztező mozzanatai, átfedést mutató felületei jól érzékeltethetik nem csupán a korai népszerű Verne-regényekkel és a Jókai-regénnyel szembeni edukatív elvárást, hanem azt a transznacionális tendenciát is, hogy a sci-fi regények a 19. század második felének nem csupán azt a naprakész tudományos ismeretet nyújtották, amelyet szükségesnek tartottak ahhoz, hogy új, iparosodott világukban produktívan élhessenek, hanem maguk a szövegek egyfajta reprezentációs modellként szolgáltak a komplex technológiákhoz (Evans 1988: 34).

Elemzésem amellet érvel, hogy Jókai regénye nem csupán az előbb említett módon, hanem sok szálon és sokféleképpen kötődik a korabeli világirodalmi sci-fi számos változatához és értelmezi, átírja, hibridizálja azt.

Ebben a gondolatmenetben a műnek a Verne-féle hagyományhoz és a magyar környezetben is népszerű Verne-szövegekhez való viszonyát vizsgálom meg három részprobléma mentén: először az óriásgép képzetét nézem meg ezekben a szövegekben, majd a világ rendjét alakító és vezető embertípusok ábrázolására, harmadikként pedig a technológia etnicizálására és nemzetiesítésére összpontosítok.

2.1. A rettenetes és a művészi óriásgép motívuma

A kor egyik legkiemelkedőbbnek mondható újítása kétségkívül az óriásgépek megjelenése, melyek elsősorban szívósságuk és hatalmas erejük révén tökéletes eszközeivé váltak a robotszerű, fokozott munkavégzésnek, tömegtermelésnek, ipari fellendülésnek (Mumford 1986: 45, 53). Épp ezért a többfunkciós, az embert helyettesíteni képes és az emberi munkát felülmúló óriásgép képzelet és főként annak a jövője, fejleszthetősége, korlátai (vagy korlátlan képességei) a korabeli társadalmi képzelet fontos részei. Nem véletlen, hogy a képzet egyaránt része Verne számos szövegének, majd pedig felbukkan Jókai sci-fijében is. Mindenik tudományos leírásaiban ott vannak ezek a gigászi méretű találmányok, s az óriásgépek természete annak függvényében változik, hogy milyen célra alkalmazzák a szereplők. Eszerint ezek a masinák három különböző szerepben jelennek meg: háborús repülőként, a művészi kibontakozás eredményeként és ipari termékként.

A jövő század regényében az idősebb Tatrangi egy teljesen újszerű technikával valósítja meg repülő gépezetét, szenvedélye miatt elmeegógyintézetbe is kerül, ahol másik két „repülőgép őrültjével” (JMÖM, I.: 131) kerül folyamatos vitába a találmányok hasznának tárgyalása közben. Míg a másik két tudós harcra és öldöklésre tervezte a repülőt, Tatrangi Mózesnek hozzájuk képest utópikusnak mondható elképzelései vannak saját találmányát, az aerodromont illetően: célja az örök béke, testvériség és bőség elhozatala (Uo.: 147). Azonban a repülő megépítésének finanszírozását a milliomos bankár, Severus, kizárólag háborús felhasználás esetén

¹¹ Magyarország és a Nagyvilág, 1873/5: 59.

támogatja. Ennélfogva az aerodromon részt vesz a harcban, ellenséges emberi életet azonban nem olt ki (Uo.: 378). Mindezek után, a béke korszakában, ahol a kereskedelem válik az élet központjává, természetesen Tatrangi műve is közlekedési eszközzé, ipari cikké válik, kényszerű háborús fejlesztésből válhat csak eredeti céljához méltó békés találmánnyá (JMÖM II.: 39–40).

Verne *Utazás a Holdba* regényében hasonló mechanizmust figyelhetünk meg, a narrátor az egyszerűség kedvéért egyetlen jelenetbe sűríti azokat a szemléleteket, ahogyan a szereplők gondolnak a találmányra: „Így hármában a művészet, a tudomány és a technika minden erőforrását magukkal vitték ők a világűrbe!” (Verne 1970: 180). A regény egyetlen mondatából kiderül, hogy Barbicane, Nicholl és Ardan a háborús, az ipari és a művészi elképzeléseket és célokat egyszerre viszik magukkal a Hold meghódításának expedíciójára.¹²

Figyelemre méltó az, ahogyan Verne korábbi műveivel képest, karrierje későbbi időszakában mind a technológia, mind a tudomány öncélú, másokat kizsákmányoló eszközként jelenik meg. Kiadói nyomásra igyekezett optimista kimenetelű regényeket alkotni (Evans 2001: 98–99), de később, az 1870-es évek közepe–vége felé, a szövegtípus trendjeinek változásával a pozitív, jóhiszemű, esetenként naiv világnézet átalakulni látszott, s helyét átvette egy sokkal borúlátóbb szemlélet, s a tudomány potenciális romboló és elidegenítő hatásaira kezdett összpontosítani (Evans 1988: 1–11). A *Voyages extraordinaires* régebbi darabjaiban, például a Holdról szóló kötetében megfigyelhetjük, hogy az alkalmazott technológia természeténél fogva jóindulatú és képes az emberi élet javítására, vagy éppen arra, hogy az emberiség ismereteit kiegészítse, bővítse és előrevigye (Evans 1988: 49). Beszédes, hogy a technológiai pesszimizmusnak olyan szövegei, mint a *Párizs a XX. században* című Verne-mű, nem láthattak a korban napvilágot. Ez a posztumusz, csaknem másfél évszázaddal később kiadott disztópikus regény épp azáltal kap egy groteszk és baljós köntöst, hogy az ábrázolt jövő században egy fiatalember tudományos ismereteinek mértéke fordítottan arányos a kulturális szakértelmével.

Meglehetősen lenézi a művészeteket (Radu 2016: 190–1), a karakter is inkább egy gépre emlékeztet (Uo.). Azt is mondhatjuk, hogy a korábbi évtizedek technológiai túlkapásainak tüneteit viseli, a művészi kibontakozás háttérbe szorítása érvényesül a haszonelvű gépésítés, tömegtermelés nevében. Verne már pályája elején kacérkodott tehát egy pesszimiztább technológiai szemlélettel, ráadásul ez borúlátó módon épp a művészeteket játszotta volna ki a technológiai fejlődéssel szemben; azonban 1863-as disztópiájának a kudarcra mutathatja, hogy kiadója féltette ennek a nézőpontnak a piac- és imázsromboló kudarcától (Evans 1995: 44). Hetzel tanácsára ugyanis a mű kiadását elnapolták: nem illett bele Verne poétikai–világképi repertoárjába, nem felelt meg azoknak az irodalmi trendeknek és elvárásoknak, amelyeket épp ők maguk járattak be (Evans 2001: 98–99).

¹² A regényben azonban egyik felhasználási lehetőség sem jelenik meg negatív töltettel, Verne álmogépe még akkor is alapvetően emberközeli, ha visszafordíthatatlan károkat okoz a társadalomban.

S noha a technológiai disztópiát elutasította, Verne kiadója, Hetzel expliciten kifejtette a jövő irodalmáról beszélve, hogy ennek mindenképpen a technológiáról, annak lehetőségeiről és korlátairól kell szólnia. Például a *Hatteras kapitány* című regényhez írt előszavában arról beszélt, hogy az irodalomnak alkalmazkodnia kell a kor új elvárásaihoz, s ezek között elsődleges a tudomány megjelenítése: „[...] *l'art pour l'art ne suffit plus à notre époque, et que l'heure est venue où la science a sa place faite dans le domaine de la littérature.*”¹³ (Verne 1866: 2). Úgy érvelt, hogy a líra, a művészet már nem elég az ember kiteljesedéséhez a 19. században, a megismerés, a tudomány kora következik: „[...] *mieux au besoin généreux qui pousse la société moderne à connaître enfin les merveilles de cet univers*” (Verne 1866: 1).¹⁴

Rendkívül izgalmas az, ahogyan Jókai reagál ezekre a dilemmákra és kreatívan viszonyul hozzájuk. *A jövő század regényének* előszavát olvasva hasonló dilemmákkal, de ugyanakkor hasonló szemlélettel is találkozhatunk, mint amit Verne is felvetett publikálatlan disztópiájában. Jókai amellett, hogy kifejtette, mire számíthat az olvasó, felsorolja az alkotó eszméket: „*Ezek művem alkotó eszméi*” (JMÖM I.: 12), felhívja a figyelmet, mekkora veszéllyel jár, ha az ember csak az ismereteknek él, lélek és szív nélkül: „*A könnyen gazdagult élvhajhász szolgálatába áll a szerelem, a művészet, a zene, a szobrászat, festészet, az irodalom. Foly az örök harc az erkölcsi életalap s a társadalmi rothadás között.*” (Uo.: 7). A történetet az ember–gép párhuzam, az elgépiesedés és az érzelmek visszaszorulásának következményei végigkísérik, a király karakterére idézőjelesen emberként (Uo.: 41) reflektál a narrátor, ugyanis szűk időbeosztása, az alváshiány és a megszakítások nélküli munkavégzése pontosan emberi jellegétől fosztja meg. Viszont, amint szabadideje enged, festői szenvedélyének él, képeibe mindig valami újat és maradandót igyekszik belevinni (Uo.: 59–88). Művészi hajlamairól azonban csak egy fejezet erejéig olvashatunk, a történet rögtön ezután a háborúra és a különféle hadi stratégiákra összpontosít, ebben pedig hatalmas szerepet játszik a tudomány. A már korábban említett aerodromont, a Tatrangi apáfia páros örökségét és szeretett művét feltalálói erős feltételekkel engedik a harcmezőre: a repülő távrolról sem gyilkológép, hatalmas és rettenetes mérete ellenére sem, így a királynak más módszereket kell kieszközölnie a győzelem érdekében. Jókai regénye tehát egyszerre él a technológiai utópia lehetőségével, amelyet a korábbi évtizedben magyar környezetben is nagy sikert aratott Verne-regények markánsan használnak, ugyanakkor azonban felvillantja a technológiának azt a disztópikus lehetőségét, amelyről Verne kényszerűen lemondott kiadója tanácsára.

A technológiai disztópiának ez a Verne és Jókai esetében egyaránt kísértő jellege rendkívül izgalmas, hiszen azt mutathatja meg, hogy a technológia kétarcúsága mennyire ott van a korabeli sci-fikben még akkor is, ha azok pozitív kicsengésűek.

¹³ „[...] *korunkban már nem elég a művészet a művészet kedvéért, eljött az idő, hogy a tudomány is helyet kapjon az irodalomban*” (ford. K. E-T.).

¹⁴ „[...] *a modern társadalom nagylelkű igénye arra, hogy végre megismerje az univerzum csodáit*” (ford. K. E-T.).

A következőkben néhány példán keresztül szemléltetem a művekben felsejlő óriásgépek romboló és félelemkeltő jelenlétét.

Verne *Utazás a Holdba* című regényének már nyitójelenete szembesíti az olvasót az amerikai hadigép rettenetes erejével és hatalmas méretével, lövedéke esetenként ártatlan járókelőket szelt ketté (Verne 1970: 9). A narrátor ellenben nem a civil közösségre tett hatását helyezi előtérbe, a történet folytatásában az látható, hogy alárendelődnek egy új óriás termetű gép, egy óriás lövedék megépítésének, amely majd a természettudományos felfedezések segítségével válik. A Vasárnapi Újságban fellelhető fordításban kiemelt szerepet kap a háborúzás és a tudományos felfedezés szoros kapcsolatának részletezése és Barbicane, a Gun Club elnökének monológja („tudják önök, mily előhaladásokat tett a balistika néhány év óta, s mily tökélyre jutottak volna a tűzfegyverek, ha a háború még csak néhány évig tartott volna”),¹⁵ a harc pedig mint szellemi tevékenység jelenik meg, amit sürgősen helyettesíteni kényszerül a klub a tudománnyal és a Columbiad nevű óriásgép megépítésével. Ezt Ardan, a művészelektű tudós esztétikailag is értékelhetővé igyekszik tenni, a lövedéket, kérésére alakját is megváltoztatják (Verne 1970: 214). A jegyzetelt fordításban szintén előtérbe kerül a Columbiad felépítése, az átdolgozó ki is szól az olvasóknak („Olvasóink nem feledték el”),¹⁶ hogy biztosítsa őket afelől, hogy a gép felépítésének és berendezésének, otthonossá tételének folyamatáról, majd pedig a magáról a Holdra utazásról is részletesen fognak olvasni. A Columbiad kilövése azonban hatalmas káoszt és pusztítást végez a területen, amely a teljes fordításban részletekbe menően olvasható: „A Columbiad elsütését valóságos földrengés követte. Florida földjét egész mélyében megrázta az irtózatos robbanás. [...] A légáramlás 20 mérföldes körzetben ledöntötte a barakkokat, felborította a viskókat, gyökereztül kitépte a fákat, s Tampáig hajtotta a síneken a vonatokat, majd mint a lavina, zúdult rá a városra. Száz házat pusztított el a vihar.” (Verne 1970: 174), de a jegyzetelt verzióban is szóba kerül néhány sor erejéig az „égi háború.”¹⁷

Hasonló pusztítást hagy maga után Jókai sci-fijében az aerodromon, ami minden szépsége és nemessége ellenére majd a háborúban kényszerül harcolni a nihilisták ellen.: „a fekete ércötömeg kétfelé válik; alsó része egy darabban zuhan alá; és azután nem látott senki egyebet, mint egy tűzbe borult eget, [...] a négyérföldnyi távolban fekvő Pilica házaira valóságos meteoreső hullott alá [...] Hanem háztető egy sem maradt épen, azokról a légnyomás lesöpört minden cserepet.” (JMÖM I.: 377–8).

Azt láthatjuk, hogy ezekben a regényekben a monumentális gépek egyszerre csodálatra méltóak, otthonosak és rettenetesek, pusztító erejük elvitathatatlan. Ennek ellenére – és ez a Verne- és Jókai-szövegek újabb izgalmas közös felülete – gyakran inkább kulturális, mint tisztán ipari termékként vagy háborús kellékként szerepelnek

¹⁵ Vasárnapi Újság, 1869/11, 298.

¹⁶ Vasárnapi Újság, 1869, 384.

¹⁷ Vasárnapi Újság, 1869, 400.

a szövegekben. A gépet a maga nemében szépségnek tekintik, amely nemcsak új és feltáratlan földrajzi terekbe, hanem az esztétikai megbecsülés új dimenzióiba is elrepíti az olvasó képzeletét, s amelyet a tervezés, a mozgások pontos leírása és az anyag ereje (például az aerodromont működtető ichor) segít (Evans 2013: 138).

Verne és Jókai egyaránt technikai eszközként, ám egyúttal egyedi művészi alkotásként, egyfajta deus ex machina-ként ábrázolja a repülő szerkezeteket (Evans 2013: 139). Elég csak megtekintenünk azt, ahogyan megnyilvánul a narrátor az aerodromonról, amikor épp megmenteni készül a magyar hadsereget: „*De a »fehér sasnak« öntudata van; az aerodromon azt mondta: »nem azért születtem, hogy százezrével öljem az embereket, hanem hogy meggátoljam az emberölést, s ezért fenn a magasban, a két tábornoktól egyenlő távolban robbantá fel a »pusztító« villámkanócéval.*” (JMÖMI.: 378). De ugyanilyen beszédes Verne eljárása, ahogyan a legtöbb álmogépének nevet ad (*Columbiad, Nautilus, Albatrosz, Acélóriás, Victoria*, stb.). Az ilyen elnevezési gyakorlat nemcsak antropomorfizálja az egyes járműveket, emberibbé téve őket, hanem bizonyos egyéniséget is kölcsönöz nekik (Evans 2013: 138). A *Hatteras kapitány* című szövegében megfigyelhetjük például, hogy milyen közeli kapcsolatot ápol a regényhős a bárkájával: „*Hatteras, amint ott állt, csapzott hajával, a szinte kezéhez nőtt kormányrudat szorítva, olyan volt, mintha a lelke lenne ennek a bárkának, mintha egy test, egy lélek lenne vele, mint ember és ló a kentaurok korában.*” (Verne 1967: 276).

Jókai szövege tehát a Verne-előképekhez hasonlóan úgy tartja távol magát a technológiai disztópiától, hogy közben felidézi ennek a kétarcúságát, az óriásgép képében sejteti a technológia egyszerre építő és ugyanakkor romboló potenciálját. Eközben, részben éppen ebből a sajátos oszcillálásból kifolyólag, nála is a technológia hibrid, hiszen nem tisztán ipari teljesítmény, hanem paradox módon egyfajta művészet is.

2.2. Az új világ vezéreinek hármastagolódása

A Verne tudományos románcáiban fellelhető társadalmi aggályok értelmében a tudomány megváltoztatja az emberiséget, annak a Földhöz és a Naprendszerhez való viszonyát, s ez egyszerre örömteli és aggasztó (Unwin 2005: 5–17). Műveire általánosságban is jellemző, de akár ha csak a Holdról szóló regényeit vesszük is alapul, szembetűnő az archetipikus és románcos karakterábrázolás, az erőteljes sémák használata (Evans 1988: 54). Ez magyar környezetben is szembeötlő: amikor az *Utazás a Holdba* és *Utazás a Hold körül* című regények iránti hirtelen népszerűség folytán még a megjelenés előtt kivonatolt változat készül, ebben a lecsupaszított alakban még szembetűnőbb, hogy mennyire típuszerűként érzékelik a magyar kultúrában is a főszereplőket: mindhárom karakter ugyanis egy-egy tipikusnak mondható szerepet ölt magára, ebből pedig egyszer sem lép ki a történet során.¹⁸

¹⁸ Vasárnapi Újság 1869: 298, 327, 355.

Verne társadalmi víziójának csúcán a tudós áll, aki szerzője világában egyszerre alkotó, költő is.¹⁹ Ő válik a mobilitás felelőssévé (Verne műveinek központi eleme az utazás, akár szó szerinti, akár metaforikus értelemben) (Roberts 2016: 186), ő biztosít szabad mozgást a környezetben hihetetlen találmányai által. Ezek a fantasztikus erővel bíró gépek, közlekedési eszközök alkalmasak arra, hogy a világ bármely pontjára eljuttassák a szereplőket és az olvasót egyaránt, legyen az a Földön vagy az űrben (Evans 2013: 130). Az ezekben a szövegekben rendszeres, minden emberi képzelőerőt felülmúló utazás ellenére a szereplők mindig visszatérnek a kiindulópontba. Az *Utazás a Holdba* és *Utazás a Hold körül* esetében ez úgy mutatkozik meg, hogy a főszereplők a Hold-túrájuk és felfedezéseik után hazamennek a Földre, bármiféle karakterfejlődés nélkül. A Verne-féle világ önmagában is, minden óriásgépével együtt nagyrészt változatlan és megkérdőjelezhetetlen marad (Evans 2013: 130). A regényekben felsejlő bonyodalom okozója is a tudós figyelmetlensége és technikai tévedése, mely akár a hősök halálát is okozhatja (Verne 1970: 327). A tudós azonban sikeresen fel is oldja a konfliktust, a történet végén pedig ünneplélt hírességgé válik: „Ez a dicsőítés méltó volt a három hőshöz; a hitrege minden bizonytalanságot rangra emelte volna őket.” (Verne 1970: 364).

Mindehhez képest egy jelentős különbséget vélhetünk felfedezni akkor, ha Jókai sci-fijében vizsgáljuk az archetipikus, románcos vonásokat vagy a körkörös megnyilvánulását. A *jövő század regényében* nem a technikai-tudományos haladás megkérdőjelezhetetlen jellege ad keretet az ideális állapothoz, kiindulási ponthoz való visszatérésnek, ez pedig kétségkívül a románc irányába viszi a történeteket (Szilágyi 2013: 273–284). Hősei környezetük felett állnak, sőt, a földi élet és a túlvilág közti határvonalon helyezkednek el, ahol a természet törvényei sem lépnek érvénybe, így nemcsak emberi, de számos isteni vonásuk is van, ez legfőképpen a felsőbbrendűség érzetében nyilvánul meg (Szilasi 2000: 80). Jókai sci-fije esetében, tekintve, hogy egy tudományos-fantasztikus mű is egyben, különösen érdekes fordulatot vesz ez a fajta felsőbbrendűség érzete. Ez leginkább akkor figyelhető meg, mikor maguk a szereplők (legfőképpen Dávid) is eljátszanak a gondolattal, hogy azáltal, hogy képesek feltalálni és alkotni, lehetnek istenek. Ez szorosan összefügg a románc azon jellemzőjével, hogy a földi élet és túlvilág közötti választóvonal, valamint a természet törvényei átmenetileg felfüggesztődnek (Szilasi 2000: 80). Jelen esetben a repülés mechanizmusa hagy kétségeket az olvasóban, ha ténylegesen a fizika felől vizsgálódik, de ez is arra erősít rá, hogy az emberi képzelő- és alkotóerő könnyen eléri a természet határait. A nem emberi környezet viszont nem ilyen szabályok mentén kel életre a műben, és nemcsak mint a narráció kiegészítője tárul fel, hanem mint egy valódi érző és önálló karakter. Viszont az olvasó erősen érezheti, hogy a regény karakterei inkább „pszichológiai archetipusok” (Jászó 2016: 20), mint valóságos figurák. Felületes megalkotásuk azonban összefügg a tárcában való publikálással is, ezek a szövegek ebben a sajátos narratív- és karakterábrázolási

¹⁹ Uo.: 59.

keretben válnak befogadhatóbbá, mivel olyan toposzokat helyez el benne a szerző, amik akár egy sokkal szélesebb olvasóközönség számára is ismerősen csenghetnek a különféle mítoszokból, mesékből, eposzokból, legendákból (Szilasi 2000: 81). A románcra jellemző a vágyteljesítő álom egy elképzelt ideális állapot után (a regény helyzetében ilyennek tekinthető a világbéke elérése). Ezzel szemben áll az antagonista vágya, ennek a kettőnek az összecsapásából keletkező konfliktushelyzet sokkal mélyebbre visszavezethető identitáskérdéseket vet fel (Jászó 2016: 22). A nagy összecsapást rendszerint több kisebb konfliktus, kaland előzi meg (Dávid és Rozáli szökése, a Sabina csődje, a Szentháromság vitái, a haditerv elkészítése, az ichor felhasználási lehetőségeinek taglalása, a király szerelmének kibontakozása stb.), majd az életre-halálra (Szilasi 2000: 80) való küzdelem után a gonosz megbűnhődik, a jó pedig elnyeri méltó jutalmát. Bár valóban az emberek között folytatott végső csata végén Sasza asszony és az orosz sereg marad alul, a regény végkifejlete a bolygók háborúja köré szerveződik, ezzel pedig bizonytalanná válik, hogy tulajdonképpen ki is a regény valódi főhőse, és hogy egyáltalán a feltételezett „jó” elnyeri-e a vágyott világbékét.

Az ideális állapot iránti vágy és törekvés mesei elemnek tekinthető, melyet rendszerint megelőz egy monumentális összecsapás a jó és rossz között (Szilasi 2000: 80), az erény, a jó pedig győzedelmeskedik a gonosz felett. Noha a regényben leírt magyar–nihalista háborúban valóban az előbbi kerekedik felül, Jókai kihelyezi regényének végkifejletét a világűrbe (ezzel szemben, ahogyan korábban említettem, Verne szereplői mindig visszatérnek a Földre),²⁰ ahol az emberi „örök béke” értelmét veszti. Mindemellett nyilvánvalóvá válik számunkra, hogy a tökéletes állapot kialakítása nem rajtunk múlik majd, hanem egy nálunk hatalmasabb erőn, entitáson, amire, bármennyire szeretnénk, nincs befolyásunk. Azonban a vizsgált Verne- és Jókai-sci-fi-szövegek rávilágítanak arra, hogy az emberiség – noha nem képes felülmúlni a transzcendenst – megpróbálja imitálni, másolni azt.

A következőkben ezekre a próbálkozásokra mutatok rá, fokozott hangsúlyt helyezve a hármas tagolódásokra. Az egyik legnyilvánvalóbb felsejlése a hármas számnak Jókai sci-fi-jében az elmeegógyintézetes tudós-csapat Szentháromság-vitái formájában történik. Tatrangi Mózesnek a repülőgépek működtetéséről szóló újszerű elmélete nemcsak a másik két tagnak szúr szemet, de az olvasók számára is meglepetésszerű az elgondolása, hogy nem a háborúzásra vagy mások (legfőképpen Isten) legyőzésére tevődik a hangsúly. Helyette a hosszas tudományos és technikai leírás arra világít rá, hogy a repülőgépek használata a szabadság, az örök béke céljának eléréséhez is fontos, illetve nem utolsósorban az égből való sikeres leszállás kivitelezése is elmaradhatatlan szempont egy ilyen jellegű gép megalkotásában. Ezzel pedig másik két társának elméletét, miszerint a repülőgépek tökéletes eszközeivé válhatnak az ipari fellendülésnek, illetve a háborús győzelemnek, maga mögé taszítja, „semmivé teszi, összelapítja, szétrombolja” (JMÖM I.: 139).

²⁰ Temesvári Hírlap 1925/40.

Azonban a Szentháromságon túl a hármas tagolódásnak egy másik fontos motívuma, összefüggése is feltűnik, akár a Jókai, akár a Verne-szövegeket vesszük szemügyre. Ez szoros kapcsolatban áll az archetipikus karakterábrázolással és azzal a korábbi megállapítással is, hogy a 19. század közepe felé a tudós új, kitüntetett rangot szerez magának (Mumford 1986: 226). Arthur B. Evans már korábban felfigyelt a Verne-szövegekben fellelhető tudóskepek triadikusságára, amikor a főszereplők, a tudósok és segítők karakterábrázolásának elemzését végezte el (Evans 1988: 41). Eszerint az ilyen típusú történetekben, amelyeket a korabeli magyar irodalom is nagyon jól fogadott, rendszerint három tudóstípus különíthető el, általuk ismerjük meg a technológiai fejlődés iránti vágy indítékait: a hadvezér-tudós háborúzni akar, a művésztudós kreativitását éli ki a gépeken, a vállalkozó-tudós pedig profitálni szeretne bármilyen áron a világ megismeréséből, felfedezéséből és meghódításából.

Az *Utazás a Holdba* és *Utazás a Hold körül* regények esetében például a három lövedék-utas és kapitány a tudós archetípusának egy-egy képviselője: a hadvezéré, a művészé és a vállalkozóé. A fegyelmezett, komoly és elmés (Hankiss 1929: 54–86) Barbicane az amerikai Gun Club elnöke, aki a békeidőszakot megelégedve, harcra buzdítja csapatát, kétségkívül a hadvezér-tudóst kelti életre. A francia Ardan optimizmusával, hatalmas fantáziájával és megnyerő egyéniségével a művész-tudós archetípusává válik. Végül pedig a vállalkozó-tudós szerepét Nicholl ölti magára, a páncélgyártó, aki legfőképpen az ipari fejlődést és profittermelést látja a tudományos felfedezésekben. A lövedék megépítésekor különösképp kirajzolódnak ezek a szerepek, ugyanis a három karakter szemszögéből ismerhetjük meg legfőbb motivációjukat az expedícióban való közreműködésüket illetően. Ardan természetesen minden erejével azon van, hogy a hatalmas építmény művészi értékkel is bírjon, Barbicane hadi hatalomra vágyik, míg Nicholl a pénzügyi nyereséget várja a felfedezésektől (Verne 1970: 150–6). A Vasárnapi Újságban olvasható kivonat szintén hangsúlyossá teszi Barbicane – Nicholl – Ardan „zártkörű társaságát”,²¹ ennek tagjai éppen elegenden voltak ahhoz, hogy más tudós szereplőknek (mint például Maston J. T.) ne jusson hely az expedíció végrehajtásában, ugyanis maguk között tökéletesen el tudták osztani a rájuk háruló feladatokat és nem tartottak igényt hozzájuk hasonló tudós társra: „Tudni kell, hogy míg Barbicane és Nicholl inkább az elmélet és tudomány dolgaival foglalkoztak, a gyakorlati s úgyszólván kézműi teendőket Ardan végezte.”²²

Az imént felvázolt három tudós-archetípust Jókai történetében is felfedezhetjük, azaz *A jövő század regényében* nemcsak a Szentháromság szintjén találkozhatunk a hármas tagolódással: a szerelemre vágyó és művészi hajlamait megmutatni kívánó,²³

²¹ Vasárnapi Újság 1870: 404.

²² Uo., 470.

²³ Például a *Mennyit ér a király?* (JMÖM I.: 59–88) című fejezetben egy festménye létrejöttét követheti végig az olvasó.

de az aerodromon fejlesztésében aktívan résztvevő Habsburg Árpád király karakterét is minden bizonyossággal a művész-tudós archetípusába sorolhatjuk.

Tatrangei Dávid – annak ellenére, hogy inkább egy misztikus, transzcendens kapcsolat fűzi a tudományhoz – háborúba kényszerül vinni családi örökségét, a repülőgép találmányát, így ő válik a hadvezér-tudóssá. Az Egyesült Államok milliomos bankára, Mr. Severus anyagi támogatásával épül meg az aerodromon, profithajás szándékaival azonban ő rászolgál a vállalkozó-tudós funkció betöltésére, nézetei a történet későbbi szakaszában vissza is köszönnek az Otthon állam ideológiai rendszerében, ami a környezeten való élőködést illeti.

Nem újszerű meglátás az, hogy a természet tudományos megfigyelése akár nyereséges technológiai felhasználásra is alkalmas lehet (Mumford 1986: 220), ahogyan az sem, hogy a tanulmányozott század eleji–közepi sci-fik valamiféle korai álláspontot képviselnek akkor, amikor a természet kizsákmányolását ábrázolják. Verne *Voyages Extraordinaires*-sorozatának darabjai mellett, hogy az emberiségnek a természet kisajátítására, meghódítására tett kísérleteinek lenyomatai, a fizikai valóság és az emberi tudás teljes és egységes modelljének létrehozásába vetett hitet is ábrázolják (Evans 1988: 41). Ellenben a természet csodálatra méltó mivolta és egyenrangú társ helyett az ember gyakran a természet riválisaként jelenik meg, amit meg kell hódítani, technológiává alakítani, hiszen tökéletes erőforrásnak bizonyul (Roberts 2016: 190). A természet kiszipolyozása a jegyzetelt fordításban is megjelenítődik egy-egy kisebb részletben, de mind a természeti erőforrások kihasználása, mind a visszafordíthatatlan következmények és pusztulások a tudományos előremenetelt és profitot szolgálják.²⁴ Sőt, környezetük kizsákmányolása, alakítgatása olyan mértékű alakot ölt, hogy már ők maguk hoznak létre természeti jelenségeket: Verne regényében megfigyelhetjük, hogyan teremtenek tűzhányót: „*A vöröslő pára, a tűzhányó kitöréséhez hasonló hatalmas lángnyelvek, a földrengésszerű morajlás és rázkódtatás, a szélvesszel és viharral versenyző bömbölés – ez mind az ember műve volt: az ember keze zúdíttotta alá a kezével kivájt mélységbe az olvadt érc Niagara-zuhatagát!*” (Verne 1970: 97). Izgalmas azonban azt megfigyelni, hogy az 1869-es jegyzetelt fordításban a tűzhányó csupán akkor kerül elő, mikor a három lövedék-utas napkitörésekkel találkozik, és a vulkán mint valami emberen jóval túlmutató jelenség sejlik fel, így egy rövid pillanatig a tudós főszereplők saját kisszerűségükkel is szembesülnek.²⁵ Azonban érzékelhető, hogy az ember által létrehozott produktumok elsőbbséget élveznek. Mindezekhez hasonlóan Jókai szövegében is láthatjuk, amint mennydörgést hoz lét létre az emberi kéz: „*Az ember villámlást, mennydörgést tudott csinálni. A mennykő csak úgy hullott a Dunába, s kereste rajta, hol a vas. [...] S amint a vészterhes felhő alázuhant, rajta túl megláthatta mindenki a léggömbcsoportot, amint azt a légjárók kétfelé választva, ismét keletnek, nyugatnak elvitték. Ember műve volt az!*” (JMÖM II.: 227). Láthatjuk, hogy a

²⁴ Vasárnapi Újság 1869: 400.

²⁵ Vasárnapi Újság, 1870, 509.

természet adta lehetőségeket hogyan fordítják saját javukra, illetve arra, hogy „több-mint-emberré” (Unwin 2005: 5–17) váljanak. *A jövő század regényében* Dávid szándékai tiszták és utópisztikusak, a nem emberivel való harmonikus együttélésre törekszik, még akkor is, ha saját elgondolása szerint a természet az ember hatókörébe tartozik (JMÖM I.: 279). Azonban szembe kell néznie azzal a ténnyel, hogy a tudással járó hatalom könnyen átveheti az uralmat még felette is: „*Mámorító gondolat: Istennek lenni. [...] És Dávid szívét e percben emberen túljáró kevélység töltötte el.*” (JMÖM II.: 140). Jókai ezt a világsképi kérdést gondolja tovább regényében, ahol a nem emberi környezet nemcsak a keretet biztosítja a felfedezéseknek és a fejlődésnek, hanem egy érzelmekkel felruházott önálló entitásként tárul elénk. A történetben felvázolt ideális Otthon állama saját magának kialakított rendszerébe bukik bele, profitorientáltsága révén társadalmi és (legfőképpen) természeti válságok egész sorozatát kényszerül folyamatosan korrigálni. Jókai kihangsúlyozza a technikai-tudományos fejlődések káros hatásait a természetre: egy olyan új világban, ahol mind a háború, mind a művészetek a háttérbe szorulnak, a vállalkozók kezdik uralni a világ rendjét. A vállalkozó-tudós saját hatalmát a megkreált ellenségei gyengítésével igyekszik megszerezni, az ellenségképet nem csupán más embertársakra, népcsoportokra vetíti ki, hanem akár a vízre vagy a nem emberi környezet bármely veszélyt jelentő szegletére: „– *Most következik a másik hatalmas úr: a víz [...] Ezzel, hogy alkuszol meg? [...] A folyamágakat töltések közé szorítatom, a mocsarokat csatornákkal levezetem, az ingoványt lecsapolom, a tőzeget leégetem, s ha aszfaltnak, parafinnak való anyagot találok közötté, annak jó hasznát veszem.*” (JMÖM I.: 505–6). A békeszerződés az erő- és hatalomvágnak rendelődik alá, melyből az elnyomott fél ismét háborúval kényszerül kitörni. A tőkehalmozás folyamatait a dögvész, aszály és különféle természeti katasztrófák szakítják félbe, melyre válaszul további ökoszisztémát átalakító megoldásokkal próbálták kezükbe venni az irányítást. Az oda-vissza viszálykodást a narrátor szakítja félbe egy, a világúrból jövő katasztrófa közeledésével. Ekkor már az emberiség csak a távolból kénytelen végig követni az égitestek háborúját, majd pedig a „Pax” (JMÖM II.: 336) nevű bolygó születését. A szerző kiszolgáltatott egyedekként jeleníti meg az embereket a regény végén, az utolsó fejezetek címei (*A himalájai csillagda, Harc az égitestek között, Harc a földi csillagok között, A hold, Az új bolygó*) is azt vetítik előre, hogy a legfőbb hangsúly a világűrre helyeződik át, ahol a csillagászoknak, tudósoknak, és általában az emberiségnek bele kell abba törődnie, hogy inkább elszenvetői az univerzum történéseinek, nem befolyásolhatják az eseményeket.

Verne szövegeiben a nem emberi környezet meghódításáról és a természet kizsákmányolásáról szóló passzusok egy sokkal semlegesebb keretbe helyezik a történetet, úgy tűnhet, mintha az embernek ez az attitűdje magától értetődő lenne. Például a Hold gyarmatosításáról szóló párbeszédéből kiderül, a tudósok elképzelhetetlennek tartják, hogy egy bolygót ne lehessen lakhatóvá átalakítani (Verne 1970: 234–41). A Hold belakhatóságáról álmodó tudósok és gondolkodók azt erősítik,

hogyan az ember lelkében folyamatosan ott van a felfedezésre és hódításra való vágy. A jegyzetelt fordításban esetenként előkerül a Hold lakhatóságáról való ábránd, a szöveg narrátora azonban a főszereplőket és az olvasókat is folyamatosan visszarántja a Hold meghódításának álomképeiből,²⁶ sőt, nyíltan mellőzi az expedíció szempontjából nem mérvadó tudományos leírásokat: „Az e végre tett s Verne művében tudományosan leírt készüléket mellőzzük.”²⁷ Viszont azt is érdemes kiemelni, hogy a regényben Verne hozzáteszi, a természeti kizsákmányolásnak súlyos következményei lehetnek: „Hogyan is történhetett volna másként? Hiszen a lövés rettenetesen felkavarta a légrétegeket! [...] A légköri viszonyok természeti rendje felborult. [...] A Föld minden tájáról jött a sürgetés, a panaszok tömege. De mindez nem hatotta meg a természetet. Az ember a hatalmas detonációval megzavarta a légkört, s most viselnie kell a következményeit.” (Verne 1970: 176).

Közben pedig a három lövedék-utas is szembesül saját kisszerűségével, amikor az űrben egyszerűen tehetetlenné válnak az univerzum erejével szemben: „Az izzó tömbök keresztezték egymást, összeütköztek, s még kisebb darabokra hullottak szét, s a törmelék egyes darabjai nekivágódtak a lövedéknek. Egy erős ütés megrepesztette a bal oldali ablakot. Az utasok valóságos gránátzáporban repültek – a törmelék legkisebbik darabja is pillanat alatt megsemmisítheti őket!” (Uo.: 313), a Földön maradt emberiség pedig semmit sem tehet a megmentésük érdekében: „Lehetséges lesz-e a három vakmerő Föld-lakó segítségére sietni? Nem, nem lehet, az kétségtelen. Mert ők már elszakadtak az emberiségtől, amikor átlépték azt a határt, ameddig a földi lények elérkezhetnek.” (Verne 1970: 182).

A fentiek alapján látható, hogy ha az általam egymás tükrében tárgyalt Verne- és Jókai-regényekben a technika és tudás tipológiáját vesszük szemügyre, akkor kirajzolódik, hogy *A jövő század regénye* nemcsak a világirodalmi szempontból eltérő és számtalanszor visszatérő, 19. századi, globális és hazai sci-fi paradigmát, témakört, eljárásmodot, toposzt, kliséit ötvöző hibridizáció eredménye, hanem elmozdulás és továbbgondolás érzékelhető a Jókai-szövegben a Verne-szövegekhez képest. Az eddigi észrevételek és megállapítások alapján kijelenthetjük, hogy a mobilitást kítűző sci-fi-típus a gravitációt legyőző gépekben látta a világ megismerésének lehetőségét. Ez a paradigma túlnyomórészt optimista hozzáállást tanúsított a felfedező expedíciók iránt, illetve abban bízott, ezek a túrák hozzásegítenek az emberiség fejlődéséhez. A külföldi mintákhoz képest azonban Jókai regényében a gravitáció legyőzése a háborús jelenetekben harci repülőgépek formájában él, majd csak ezután válik egy fejlettebb társadalom kiépítésének eszközévé. Az idealista elképzelés ellenére Dávidnak mégis szembesülnie kell azzal, hogy a tudás birtoklásával járó hatalom könnyen eluralkodhat rajta, és a természetet alárendeltjeként kezeli majd. Így a természet a társ és egyfajta partner szerepe helyett a tudományos kísérletek

²⁶ Vasárnapi Újság 1869: 372, 470.

²⁷ Uo. 400.

elszenvedőjeként, illetve háborús csatatérként létezik. Ez a paradigma a hazai és a globális sci-fiben kevésbé képviselteti magát, Jókai regénye viszont kiemelt hangsúlyt fektet arra, hogy a tudomány és technika hatásait a természeti változásokkal hozza ok-okozati viszonyba. Ez pedig egy olyan ökológiai természetű disztópiát eredményez, amely Jókai regényét a kiindulópontként szolgáló optimista hajlamú sci-fi-s megoldásokhoz,²⁸ paradigmákhoz képest jóval borúlátóbbá, szkeptikusabbá, kételkedőbbé tesz.

A következőkben és egyben harmadik részproblémában azt kívánom megmutatni, hogy a technológia mennyire nem semleges abban az értelemben sem ezekben a sci-fikben, hogy a technológiai jövő megjelenítése geopolitikai víziókkal függ össze: ezeknek a szövegeknek a technológia-képe szorosan összefügg a nemzetépítés fantáziáival, kiterjeszti azokat.

2.3. Nemzetiesített sci-fi és etnicizált találmányok

A 19. század fokozott mértékű, a világ „uralásáért” és a nemzetközi elismertségért való szimbolikus küzdelmei a „Nagy Kiállításokon” rajzolódtak ki. A világkiállítások/nemzetközi kiállítások a technológiai újdonságok helyszínei, s hatékony tömegmédiummokként jelenítik meg a nemzetek versenyét épp a friss találmányok révén is (Geppert 2018). Az első világkiállításra 1851-ben került sor a londoni Hyde Parkban a külön erre a célra épített Kristálypalotában. De később megrendezésre került egyre nagyobb léptékben Párizsban vagy az Egyesült Államokban is (Geppert, *i.m.*). Ezeknek a kiállításoknak egyik célja az volt, hogy a világ minden tájáról összegyűlt közönség tagjai megismerhessék egymás eszméit, de legfőképpen az egyes nemzetek kitüntetett találmányait (Smith 1998: 43). A világkiállítások így a lokalitás, a nemzetek globális versenyének a terében helyezkedtek el, s egyik húzóerejük a technológiai újdonság volt (Geppert *i.m.*). Bár „békés versenyként” és a haladás, jólét, béke rendkívüli terjesztőjeként ünnepelték ezeket, a kiállítások mindegyike igyekezett túlszárnyalni az előzőket (Cauter 1993: 7), s az egyes kiállításokon versengés alakult ki a nemzetek között. Igyekeztek a kiállításokat progresszívként, modernként feltüntetni, a „didaktikusság” és a „globalitás” révén márkázták őket (Lessing 1900: 18).

A világkiállítások jól érzékeltethetik, hogy a technológia miként került az 1860–70-es évek utáni időszakban olyan helyzetbe, amelyben a technológiai víziók geopolitikai, etnikai, nemzeti versennyel és márkázással ötvöződtek szervesen. A modern sci-fi mint látszólag globális műfaj valójában számos pontján nagyon is lokális és etnicizált, amikor technológiai víziókat jelenít meg. Harmadik részproblémaként ezt a kérdéskört járom körbe, különös figyelemmel követve, hogyan kapcsolódik össze a technológia globalitása vagy látszólagos nemzetek felettsége és a nemzeti Jókai és Verne műveiben, hogyan történik a nemzetépítő fantázia kiterjesztése a technológia világára.

²⁸ Mint például Verne *Utazás a Holdba* és *Utazás a Hold körül* bizakodó hangvételű regényei.

A sci-fi szövegtípus aranykorához Verne munkássága sokat hozott. Nyilvánvaló, hogy a kalandos utazások, a fantáziát felcsigázó, a tudomány révén korlátlan megismeréssel (és a világ „gyarmatosításával”) kecsegtető tudományos eszmecserék és találmányok hatalmas rajongótáborot toboroztak. Népszerűvé válásának időpontja ellenben a nagy földrajzi felfedezések korszakának végével esik egybe. A világ földrajzi titkai ekkorra már nagyrészt elérhetőek lettek, de a Verne regényeiben fellelhető titokzatos helyek új lehetőséget adtak az olvasók számára átélni a felfedezés vágyát (Roberts 206: 186). A Verne- és Hetzel-féle didaktikus francia sci-fi fellendüléséhez ugyanakkor az 1870-es katasztrofális francia-porosz háború is hozzájárult, ami megtépázta a francia nemzettudatot, megrendítette az ifjú nemzedéket saját nemzeti identitásában (Evans 1988: 24–25). Hetzel 1871-ben úgy fogalmazott, hogy egy új, erős Franciaország megépítéséhez elsősorban új tudományos ismeretek felhalmozása szükséges, ami a pedagógia megreformálásával megvalósítható (Parménie et al. 1953: 536, IIC). A tudományos-fantasztikus regények tudományos leírásaikkal, fantasztikus utazásaikkal, különleges vízióikkal egyszerre szolgáltak ilyen típusú didaktikai célokat és sugallták azt az optimista elképzelést, hogy aki ezt a fajta technológiát létrehozza és uralja, egyben a jövőt is uralni fogja (Evans 1988: 34).

Nem véletlen tehát, hogy a rendkívül gyorsan és látványosan tájékozódó Jókai pontosan érzékelte ennek a fajta nemzetépítési vízióknak az újszerűségét, különlegességét, s a Verne-regényekből nem csupán átemelte ezt, hanem újraakasztotta és sajátosan újraértelmezte. A továbbiakban Jókai sci-fi-jének az ilyen jellegű nemzetesítő kísérleteire mutatok rá, s ezeket az eljárásokat a Jules Verne Holdról szóló regényeivel párhuzamba állítva próbálok olyan következtetéseket ajánlani, amelyek a korabeli sci-fi műfaji terjedését is új perspektívában világítják meg. Ehhez első lépésben azt figyelem meg, milyen nemzeteket vonultatnak fel szerzőink a szóbanforgó regényekben: Jókai művében kétségkívül a magyar–nihil/orosz, Verne szövegeiben pedig a francia–amerikai népcsoportok ellentétbe helyezése jut kiemelkedő szerephez. Bár mindegyik nemzet ábrázolásmódja sztereotipikus, érdemes kiemelni az ellentétek természetét, ebből pedig kiderül, hogy *A jövő század regénye* esetében a két ellentétes nemzet viszonya háborúba torkollik, Verne azonban egy barátságosabb formában tálalja a franciák és amerikaiak kapcsolatát. Vernénél megfigyelhetjük, hogy a francia és az amerikai nemzet sztereotip módon jut szerephez, azonban ez utóbbi ábrázolásmódjából valamivel több szkepszist és iróniát, de mégis egy bizonyos mértékű elismerést vélhet felfedezni az olvasó (Hankiss 1929: 54–86). Bár Verne Michel Ardan ábrázolásán keresztül a franciákat szeszélyesnek, művészelkűnek, szellemesnek és merésznek írja le, nem felejt el többször kiemelni a párizsi kozmopolita életmód elengedhetetlen kellékeit sem, mint például a francia ételek és italok iránti rajongást (Verne 1970: 241). A narrátor meg is osztja az olvasókkal, hogy Ardan „íz-ig-vérig párizsi” (Uo.:172) és „ő képviselte ebben a kis világban a francia elevenséget és beszédességet, s elhihetjük, hogy méltó képviselője volt nemzetének.” (Uo.: 214).

De ennél is fontosabb, hogy a regény felidézi Henri Sainte-Claire-Deville francia vegyész, akinek 1854-ben sikerült tömör állapotban alumíniumot előállítania (Uo.: 50), ezzel nyomatékositva a francia nemzetnek a világra tett hatását. Ahogyan korábban említettem, a franciák legfőképpen az amerikaiakkal való interakcióikban válnak igazán lenyűgözővé: „*Michel Ardan szavaiban akkora bizakodás volt, hogy a derék francia határozott, öntudatos magatartása, felséges bátorsága magával ragadta az egész Gun Clubot*” (Uo.: 165), de minden elejtett fölényeskedő narrátori kiszólás ellenére is úgy tűnik, ez a két nemzet rendkívül jól együtt tud működni, egymás ötleteit sikeresen kiegészítik (Hankiss 1929: 54–86). Így válik a műben társsá a két nemzet és egyben a három tudós-archetípus képviselője: „*Ott, ahol a francia a mondavilág hőseinek nyomait fürkészte, a két amerikai meghatározta azokat a pontokat, amelyek alkalmasnak tűntek, hogy ott majd kereskedelmi és ipartelephelyeket létesítsenek.*” (Verne 1970: 273). Láthatjuk, hogy Verne nem is igazán foglalkozik a Holdról szóló regényében a Földön kívüli élet felfedezésével, helyette a hangsúly e két nép kölcsönös viszonyán, a francia kifinomultságon, illetve az amerikai magabiztosságon és harcias ambícióon lesz. A regény így azt sugallja, hogy a világot a franciák és az amerikaiak karöltve hódítják majd meg, az ő technológiai víziói és eredményeik hozzák el a világ új geopolitikáját. A sci-fi-nek ez a változata tehát nem semlegesen és áttetszően beszél a jövőről, hanem a technológiai jövőt, a felfedezések új korát etnicizálja, s azt sugallja, hogy az új korszak technológiai vívmányai csak adott nemzetektől jöhetnek.

Jókai regényében izgalmas módon a magyarok veszik át a Verne-féle franciák helyét, s erős ellenszenv alakul ki a nihilistákkal szemben: a narrátor olykor hosszasan beszámol a magyarok ellenségének alsóbbrendűségéről és arról, hogy a legbecselebb nemzeti kincseiket más népektől tulajdonították el (JMÖM I.: 139). Jókai nézeteit a sajtóban tett nyilatkozataiból és levelezéseiből is felismerheti az olvasó, bár természetesen a szerzőnek az oroszokról alkotott képét az idő finomította (Uo.: 464–5). A „nihil néppel” a magyar nemzetet állítja szembe, s a regénybéli ellentétek segítenek abban, hogy az olvasó különbséget tudjon tenni az emberi és az isteni attribútumok között, a földi és égi világ, barát és ellenség, emberség és gépiesség között. De amint láthattuk, ezek mégsem távolodnak el egymástól a szövegben, hanem egy hibrid jelleget kölcsönöznek az ellentétek keveredésének köszönhetően. Az elbeszélő fokozatosan bontja ki a magyarok és a nihilisták közti viszálykodást, a „felsőbbrendű” csapat, a protagonista győzelmével a románc rendeltetése szerint a világ ideális egyensúlyi állapotába kerül vissza, de mégsem ér véget itt a történet. Így az, hogy az ellentétek harca emberek közt történik, kétségbe vonható, s ehhez az is erősen hozzájárul, hogy a regény az embert végig esendőnek ábrázolja. A legfőbb opposíció tehát az emberi és nem emberi környezet között jön létre, a kettejük megmérkőzése és a harmónia, a világbéke kiépítése korántsem egyszerű feladat, amennyiben egymás leigázása helyett a békés együttélés szándéka az emberek részéről hiányzik.

Érdekes fordulatot vesz a regényben az a szerzői döntés, hogy a főhősben, a székely származású Tatrangi Dávidban Jókai újraértelmezi „az ötletes, bátor, szókimondó, vendégszerető, csipkelődő” (JMÖM I.: 537) góbét, akit korábbi műveiben, úti leveleiben is előszeretettel szerepeltetett. *A jövő század regényében* a székely kérdés árnyalódik, ugyanis amellet, hogy Jókai rávilágít (természetesen optimista eljárás móddal) Székelyföld iparmentességére, kifejezésre juttatja fokozott szimpátiáját Erdély és az erdélyi „tisza” magyarság irányában (Uo.: 93–7), továbbá az óriásgép feltalálójának és az aerodromont működtető ichor anyag származásának helyszínéként Székelyföldet jelöli meg (Uo.: 159). Dávid egyszerre képviseli a Jókai szemében elképzelt ideális magyar nemzet összes attribútumát, ő vezeti a „kiválasztott népet” (Sőtér 1941: 129), ő az a karakter és nemzet egy személyben, amelytől talán az egész emberiség sorsa függ a regényben. Mindeközben minden jellemzőjében, emberi és isteni ismertetőjegyével együtt tipikus Jókai-hős, aki elhozza az ipart Székelyföldre, megépíti a harci repülőgépet. Azonban mind az aerodromon, mind az erkölcsi gazdagsággal rendelkező székely katonák és háborús hősök egy új, sajátos perspektívát nyitnak a 19. századi magyar szellem és hősi halál újragondolására, amennyiben a gép megteremtésének céljaként nem a hódítás és gyilkolás van kitűzve, és általa a háborúban résztvevők élete felértékelődik.

Ennélfogva láthatóvá válik, mennyire szorosan függ össze a nemzet és az általa készített óriásgép, amelynek a születési körülményei, kitűzött céljai és működése is megálmodóinak nemzeti értékeit képviseli, más szóval Jókai a gépeket is etnicizálja. *A jövő század regényében* életre keltett óriásgép, az aerodromon másik fontos elnevezését már a történet legelején sejteti a narrátor, amikor Habsburg Árpád király rendjeleit sorolja fel: az aranygyapjús bárány, a kétféjú sassal ellátott vaskorona, a porosz négy fekete és egy veres sas, a svéd négy serafim fő, a badeni szárnyas oroszlán, a guelph fehér paripa, az angol sárkány, a török félhold és a dán fehér elefánt mellett helyet kap az „orosz kétféjú fekete sas a benne foglalt egyféjú fehér sassal” (JMÖM I.: 22). Ez utóbbit feltehetőleg az eredetileg lengyel, 1831 óta orosz rendként működő Fehér Sas-rendről mintázta, ami akkor válik igazán figyelemfelkeltő szimbólummá, mikor a későbbi háború jelenetét feldolgozó fejezet címeként *A fehér sast* olvashatjuk, s az epizód nem mellesleg Krakkóban játszódik. Az ebben felbukkanó deus ex machina aerodromon a magyarok megmentésére siet, a nihilista sereg katonái pedig „Oról Polszke” (Uo.), vagyis, ahogyan a narrátor egy zárójeles bővítéssel hozzáteszi: „(a lengyel sas)” (Uo.), fehér sasként ismerik meg. Bár Lengyelország a regényben a magyarok ellenséges csapatának szövetségeseként lép fel: „*Lengyelország, melynek nemzetéből még most sem és sohasem lehetett kiirtani hazájának mítoszi szerelmét [...] halottaiból is felkelő jó barát volt még a legbizonyosabb szövetséges*” (Uo.: 358), Jókai a vizsgált regényben, ahogyan más szövegeiben is, szimpátiával ábrázolja az országot és a nép képviselőit (Nacsády 1961: 98). Vélhetően ennek az attitűdnek is köszönheti az aerodromon hősiességét.

Ahogyan az imént felidéztem, a fehér sas eredendően lengyel motívum, az 1830-as novemberi lengyel felkelés után I. Miklós orosz cár a következő évre

hivatalosan átvette a Fehér Sas-rendet jelképével együtt, a regény megjelenésekor (de egészen a cári Oroszország 1917-es bukásáig) ebben a formájában ismerhette a világ. Az aerodromon fehér sasként való említését az is árnyalja, hogy abban a korszakban az Orosz Birodalom érdemrendje és orosz állami kitüntetései között szerepelt a hajdani lengyel Fehér Sas-rend, tehát egy voltaképp „gyarmatosított” rend arculatát is magában hordozza és igyekszik visszaszerezni egykori nemzeti erejét. A gép lengyel vonatkozásait, fenséges hősiességét pedig szépen kiegészíti magyarsága, hiszen végső soron hajtóanyaga, feltalálója és megépítője székely, „életének” hősi halállal vet véget nemzetéért, ezzel eleget téve a késő romantika becsület-öngyilkosság ideáljának és kulturális sémájának. Ez a típusú etnicizált technológia és az óriásgép mint a nemzeti reprezentáció újszerű eljárása ismerősnek tűnhet a Verne-féle találmányt szemlélve. A Holdról szóló köteteinek legelső fejezetében ugyanis az amerikai nemzet az európaiat leghagyó ballisztika tudományával és fokozott ipari termelésével és újabbnál újabb félelemkeltő hadi gépeivel szembesíti az olvasót. Azonban a békeszerződések miatt háborús kreativitásukat nem fektethetik harci gépek és a technológia fejlesztésébe.²⁹ Így a Gun Club elnökében felgyülemlik a terméketlen béke, a tétlenség és a technológiai haladás stagnálásából jövő feszültség, és kénytelen a gigászi méretű lövedéket és a Holdraszállást tudományos felfedezésnek álcázni. Valójában a gép megépítésének mozgatórugója elsősorban a Hold meghódítása és az Egyesült Államokhoz való csatolása. Tehát az óriásgép megalkotása értelmezhető az amerikai fegyverimádat és hódításvágy szatirikus megnyilvánulásának, nem véletlenül lövedék alakúra készítik, mely koncepció kifejezetten egy ironiával ötvözött „amerikai ötletnek” (Hankiss 1929: 54–86) bizonyul. Azonban itt lép közbe a párizsi művész, Ardan, és fantáziadús ötleteivel árnyalja a lövedék vérszomjas mivoltát francia eleganciával, így nyeri el végső formáját a gép, ami hatalmas mérete és pusztító ereje ellenére mégis otthonosságot áraszt magából. Ha ezt a két nemzeti attribútumokkal felruházott óriásgépet összevetjük, egy fontos különbséget vélhetünk felfedezni: míg a Verne-műben a lövedék gondolata háborús lelkesedésből születik és válik később egy felfedezés eszközévé annak érdekében, hogy felépülhessen, a Jókai-féle sci-fiben ez megfordul: tudományos lelkesedésből alakul ki az aerodromon ötlete, melyet háborús tervvé formálnak át ahhoz, hogy életre kelhessen.

Verne és Jókai regényei egyaránt etnicizálják a technológiai felfedezéseket és jövőt, s igen beszédes, hogy ebben a nemzetiesített új világban kik a feltalálók, kik a kezdeményezők, kik a barátok vagy kik az ellenségek: a sci-fi nemzetképe izgalmasan új helyzetbe hozza a nemzetépítést. Verne-t büszkeséggel töltötték el honfitársainak tudományos győzelmei, de olykor más nemzetek, nevezetesen az Egyesült Államok utánzásával igyekezett Franciaországot jobbra tenni (Radu 2016: 49–50). Eközben Jókai kiválasztott népként ábrázolta a magyarokat, de ezt a régi toposzt a tudomány progresszivitásával és a folyamatos technikai fejlődés eszményével keretezte újra, azt sugallva, hogy ezek révén lépheti át korábbi kereteit nemzete.

²⁹ Mumford az általam hivatkozott tanulmánykötetében megemlíti, hogy ezek a gépek a regények világán kívül is ironikus módon a hadviselésnek köszönhették eddigi fejlődésüket.

3. Következtetések

Tanulmányomban Jókai sci-fi-jének, *A jövő század regényének* a korabeli legkorszerűbb világirodalmi tendenciákhoz való kötődését és különleges helyi sajátosságait, magyar és kelet-európai egyedi megoldásait igyekeztem feltárni. Úgy érveltem, hogy Jókai sajátos módon használja fel a 19. századi magyar irodalmi kultúra legnépszerűbb világirodalmi sci-fi írójának, Jules Verne-nek a sikertörténeteit: merít ezekből, versenyez ezekkel, de ugyanakkor érzékenyen újragondolja és gyakran új világképi környezetbe helyezi a korabeli sci-fi számos eljárását. Az óriásgép motívumának kétarcúsága, az új világ vezetőinek, a tudósok archetípusainak megjelenítése, illetve a nemzetiesített technológia víziói egyaránt azt mutathatják, hogy *A jövő század regénye* hogyan élt termékenyen a sci-fi transznacionális mintázatával, miközben a Verne korai regényeinél sokkal szkeptikusabb, borúlátóbb hangvételű művet hozott létre.

IRODALOM

- Adamikné Jászó Anna 2016. *Jókai és a retorika*. Trezor Kiadó, Budapest.
- Cauter, Lieven De 1993. *The Panoramic Extasy: On World Exhibitions and the Disintegration of Experience*.
- Dux Adolf 1873. *A jövő század regénye*. Athenaeum, 1873/47. 2997–3104.
- Evans, Arthur B. 1988a. *Jules Verne Rediscovered: Didacticism and the Scientific Novel*. Greenwood Publishing Group.
- Evans, Arthur B. 1988b. *Science Fiction vs. Scientific Fiction in France: From Jules Verne to J.-H. Rosny Aîné*. Science Fiction Studies, 1988/1.
- Evans, Arthur B. 1995. *The New Jules Verne*. Science Fiction Studies, 1995/22.
- Evans, Arthur B. 2001. *Hetzl and Verne: Collaboration and Conflict*. Science Fiction Studies, 2001/28.
- Evans, Arthur B. 2013. *Jules Verne's Dream Machines: Technology and Transcendence*. Extrapolation, 2013/54. 129–146.
- Fülöp Adorján 1885. *A Jules Verne-féle irány irodalmunkban*. Koszorú. 29–33, 456–458, 474–476, 489–492, 505–506, 521–524.
- Geppert, Alexander C.T. 2018. *World's Fairs of the 19th Century*. World's Fairs of the 19th Century – Brewminate: A Bold Blend of News and Ideas [2022.04.25].
- Hankiss János 1929. *Jules Verne. A tudomány a szépirodalomban*. Budapesti Szemle. 54–86.
- Hansági Ágnes 2014. *Tárca-regény-nyilvánosság*. Ráció Kiadó, Budapest.
- Hansági Ágnes – Hermann Zoltán (szerk.) 2013. *Jókai & Jókai*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Jókai Mór 1981. *Összes művei. A jövő század regénye I–II.* (s.a.r.) D. Zöldhelyi Zsuzsa. Akadémiai Kiadó, Budapest. [JMÖM].
- Lessing, Julius 1900. *Das halbe Jahrhundert Der Weltausstellungen*. Kessinger Publishing, US. 'Lessing, Julius: Das halbe Jahrhundert der Weltausstellungen', Bild 21 von 36 | MDZ (digitale-sammlungen.de)
- Mumford, Lewis 1986. *A gép mítosza*. Európa Kiadó, Budapest.
- Nacsády József 1961. *Jókai műveinek lengyel alakjai*. Irodalomtörténeti dolgozatok, Szeged.
- Parménie, A. – Bonnier de la Chapelle, C. 1953. *Histoire d'un éditeur et ses auteurs. P.-J. Hetzel (Stahl)*. Albin Michel, Paris.
- Radu, Dana L. 2016. *Jules Verne Constructs America: From Utopia to Dystopia*. CUNY Academic Works. https://academicworks.cuny.edu/gc_etds/1466.
- Roberts, Adam 2016. *The History of Science Fiction*. Palgrave Histories of Literature, UK.

- Smith, Bernard 1998. *Modernism's History: A Study in Twentieth-Century Art and Ideas*. Yale University Press.
- Sötér István 1941. *Jókai Mór*. Franklin Társulat, Budapest.
- Szajbély Mihály 2010. *Jókai Mór*. Kalligram Kiadó, Pozsony.
- Szilágyi Márton 2013. *Amikor betelik az idő*. = Hansági Ágnes – Hermann Zoltán (szerk.): *Jókai & Jókai*. L'Harmattan Kiadó, Budapest. 273–284.
- Szilasi László 2000. *A selyembubó és a „boncoló kés”*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tér Jenő 1912. *Verne, Jókai és Wells*. Népszava, 1912/104. 23–24.
- Unwin, Timothy 2005. *Jules Verne: Negotiating Change in the Nineteenth Century*. Science Fiction Studies, 2005/1.
- Verne, Jules 1866. *Voyages et aventures du capitaine Hatteras*. Bibliothèque D'éducation et de Récréation J. Hetzel et Cie, Paris.
- Verne, Jules 1967. *Hatteras kapitány*, Móra Kiadó, Budapest.
- Verne, Jules 1970. *Utazás a Holdba. Utazás a Hold körül*. Móra Kiadó, Budapest.
- Egyletek és intézetek*. Magyarország és a Nagyvilág, 1873/5, 59.
- Fővárosi Lapok, 1873/5, 22.
- Húszezer mérföld a tenger alatt*. Magyarország és a Nagyvilág, 1871/16, 203.
- Sárospataki füzetek 1866/6.
- Vasárnapi Újság, 1869, 298, 314, 327, 343, 355, 372, 383, 400.
- Vasárnapi Újság, 1870, 403, 417, 430, 442, 454, 470 480, 494, 505, 521, 534.

REFORMULAREA MOȘTENIRII LITERARE A LUI JULES VERNE ÎN ROMANUL
LUI JÓKAI: A JÖVŐ SZÁZAD REGÉNYE (ROMANUL SECOLULUI VIITOR)

(Rezumat)

Lucrarea își propune să exploreze legăturile dintre cele mai influente tendințe literare mondiale din secolul al 19-lea. Este vorba de literatura despre anticipație scrisă de Jules Verne, precum și modalitatea în care aceste tendințe sunt reciclate și recombinate într-unul dintre cele mai monumentale romane ale lui Jókai Mór.

SF-ul lui Jókai combină, prin recombinația lor într-o modalitate unică, multe dintre paradigmele existente separat ale genului, așa cum sunt ele configurate în literatura maghiară, și, în același timp, încearcă noi soluții poetice și viziuni ale lumii, care se dovedesc a fi de nișă chiar și prin comparație cu tendințele literare mondiale contemporane. În cercetarea mea, interpretez această recombinație de-a lungul a trei axe reprezentate de motive literare diferite, cu un accent special pe modul în care Jókai folosește motivele mașinii gigantice și al savantului prototipic, respectiv caracterizarea națională sau etnică a invențiilor tehnice.

Cuvinte-cheie: Mór Jókai, Jules Verne, SF global, mașină gigantică, arhetipul savantului, naționalizare, etnicizare.

REFRAMING THE HERITAGE OF JULES VERNE IN JÓKAI'S NOVEL:
A JÖVŐ SZÁZAD REGÉNYE (THE NOVEL OF THE NEXT CENTURY)

(Abstract)

The paper aims to explore the connections between the most influential trends in 19th century's world literature: the Sci-Fi written by Jules Verne, and its unique hybridization and recycling in one of Jókai Mór's most monumental novels.

Jókai's Sci-Fi combines and hybridizes many of the separately existing paradigms of the genre, such as defined in the world and Hungarian literature, in a rather unique way, while at the same time attempts new poetic and worldview solutions, that are characteristic, even in comparison to the contemporary world literary trends. In my research, I interpret this hybridization along three prominent sub-problems, with a special focus on the way Jókai uses the motif of the giant machine, the archetype of the scholar/scientist, respectively the nationalization/ethnicization of technical inventions.

Keywords: Mór Jókai, Jules Verne, global sci-fi, giant machine, scientist-archetype, nationalisation, ethnicisation.

Babeş-Bolyai Tudományegyetem
Magyar nyelv- és irodalomtudományi mesteri képzés
Kolozsvár/Cluj-Napoca, Horea 31
kozmaeliz@yahoo.com

SÁRAI SZABÓ KATALIN

VERES PÁLNÉ BENICZKY HERMIN ÉS TELEKI SÁNDORNÉ
TELEKI JOZEFINA SZEREPE A MAGYARORSZÁGI
NŐNEVELÉSBEN ÉS A NŐI HÁLÓZAT(OK) KIALAKÍTÁSÁBAN

Kulcsszavak: női emancipáció, nőnevelés, nők alkalmazása, kapcsolatháló, női hálózatok.

„Az Országos Nőképző Egyesület 1915-ben két ünnepélyt rendezett nagy alapítóinak emlékezetére. Mind a kettő oly nagy érdeklődést keltett az egész magyar társadalomban, hogy az ünnepélyek lefolyását, az ott elhangzott beszédeket és a sajtónak az ünnepélyek hatására felidézett visszhangját megörökíteni kötelességiünknek ismertük. Úgy hisszük, hogy a két nagyasszony emlékezetére meggyújtott eme szerény mécsesünk be fog világítani magyar asszonyaink lelkébe s nem csupán gróf Teleki Sándorné, Teleki Jozefina és Veres Pálné Berniczky Hermin dicsőségére vet világot, hanem az asszonyi szív és elme kötelességeire is, cselekvésre indítva és tanítva asszonyainkat a magyar haza, a magyar nemzet javára.” (Gönczy 1915–1916: 5) – olvashatjuk az ünnepségek szövegeit bemutató kötetben.

Veres Pálné 1895-ben, Telekiné pedig éppen abban az évben, 1915-ben halt meg, tehát valójában emlékünnepélyek voltak ezek. A megemlékezők között a családtagok mellett, Magyarország kormányának, a törvényhozás mindkét házának, az Akadémia, a Kisfaludy Társaság, a Petőfi Társaság és számos nőegyesület nagyérdemű képviselője, illetve hazánk sok kiválósága jelen volt: Tisza István miniszterelnök mindkét minőségében (Tisza Kálmán anyja, széki Teleki Júlia révén Telekiné unokatestvére volt), Teleki József titkos tanácsos, gróf Khuen-Héderváry Károly feleségével, Teleki Margittal (Telekiné lánya), Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszter, Darányi Ignác, Wlassics Gyula, Berzeviczy Albert, Zsilinszky Mihály titkos tanácsosok, Szalay Imre (a Nemzeti Múzeum igazgatója), Dessewffy Arisztid, Klauzál Gábor miniszteri tanácsos, Beöthy Zsolt (a tudományegyetem rektora), Festetics Géza alpolgármester, és még lehetne sorolni a potentátokat. A búcsúztatóverset legifj. Szász Károly írta, az 1905-ben elhunyt református püspök fia. Szász Károly püspök apja, id. Szász Károly nagyenyedi professzorként Jozefina apját, Teleki Domokost tanította, az 1840-es években pedig elkísérte angliai körútjára.

Mi volt a jelentősége az Országos Nőképző Egyesületnek és mindannak, amit Veres Pálné és Telekiné létrehoztak, mi volt az oka annak, hogy a megemlékezéseken ennyi tekintélyes ember (is) megjelent?

A női emancipáció folyamatában a 19. század leghangsúlyosabb témája a nők magasabb képzésének ügye volt. Magyarországon – mint ahogy számos más országban is – a 19. század jelentős változásokat hozott a nők művelődése, nevelése terén. Már az 1806-os II. *Ratio Educationis* tanügyi rendelet is –, amely 1848-ig volt hatályban – intézkedett a leányok iskoláztatásáról. A köznép lányai számára elsősorban a vallás- és erkölctan, alap- és gyakorlati ismeretek, a magasabb rangúaknak ezen felül az irodalom, a történelem, a földrajz, és a nyelvek oktatását írta elő. A 19. század első felében a nőnevelés, a nők művelődésének kérdése szorosan összetartozott a nemzeti reformmozgalom ügyével. A 18. század végétől a női művelődés, -oktatás elsődleges célját abban látták, hogy a nemzeti nyelvet és kultúrát behatóan ismerő anyák jó honleányokat és honfiúkat neveljenek a jövő számára.

Az 1868-as Eötvös-féle oktatási törvény a 6–12 év közötti fiúk és lányok számára általános tankötelezettséget írt elő. Az erről szóló paragrafus eredményezte azt is, hogy egyre több képzett pedagógusra volt szükség; 1869-ben nyílt meg az első Magyar Királyi Tanítónő Képezde, Zirzen Janka vezetésével.

A szabadságharcot követő társadalmi változások folytán a nőemancipációról szóló diskurzusba újabb témák kerültek. Míg az 1800-as évek elején a nők hagyományos feladatairól, illetve alkotói tevékenységének lehetőségeiről folyt a vita, addig a reformkorban előtérbe került a nők művelődési joga mint a nemzeti mozgalom, a nemzeti nyelv és -kultúra megőrzésének és megújításának egyik eszköze. A dualizmus korában pedig felerősödött a nők közép- és felsőfokú oktatásának szükségessége, illetve a nők fizetett munkavállalása, gazdasági önfenntartása, ezzel összefüggésben pedig számos nézet látott napvilágot a házasság mibenlétéről, a házasságban elvárt nemi szerepekről. A munka világába való bekerülés számos szociális kérdést vetett fel, ráirányította a figyelmet például az anyavédelemre, a gyermekvédelemre, a dolgozó nők munkajogi kérdéseire.

Az értelmiségi pályák közül először az oktatás nyílt meg a nők előtt: „*A tapasztalás is azt bizonyítja, hogy a nők elemi oktatásra nagy sikerrel alkalmazhatók*” (Máday 1913: 162) – nyilatkozta Tisza Kálmán 1871-ben. Egyre többen helyezkedhettek el hivatalnoknőként, akár a bankokban, a postánál, vagy a vasútnál. Az egyes területek „meghódítása” nem volt zökkenőmentes, újra és újra meg kellett küzdeni a közvélemény egy vagy inkább nagyobb részének elutasításával. Jó példa erre Illésy Györgyné Ember Lina esete. 1870 őszén kérelmet adott be a képviselőházhoz, hogy alkalmazzák mint gyorsírót. Folyamodványa parázs vitát eredményezett a T. Házban. Somssich Pál házelnök kijelentette: „*Míg én elnök leszek, addig asszony ebbe a terembe nem teszi be a lábát.*” (Máday 1913:171–172). A haza bölcse, Deák Ferenc viszont azon a véleményen volt, hogy „*olyan egyént, aki valamit tud, és tudását érvényesíteni akarja, csupán azért, mert nő, elutasítani nem lehet.*” (Máday 1913:172). A honatyák végül úgy döntöttek, hogy Illésyné alkalmazását elvben nem ellenzik. A gyakorlatban azonban a bátor hölgyet mégsem az országgyűlés, hanem a törvényszék foglalkoztatta. Veres Pálné nyílt levélben fogalmazta meg szarkasztikus véleményét ezzel kapcsolatban: „*Nem ütközünk meg*

abban, ha az imaházban férfi és nő együtt ájtatoskodik; nem, ha a színházban, táncvigalmak, hangversenyek alkalmával együtt mulat; nem végre, ha a mezei munka mellett s az országutak készítésénél együtt foglalkozik! Miért kelthet aggodalmat a nő megjelenése a képviselőházban? hol joggal fel kell tételeznünk, hogy az ország férfiainak színe-java foglal helyet komolyan munkálkodva, törvényeket hozva, melyek ereje férfira és nőre egyaránt kötelező.” (Rudnayné 1922: 118). Illésyné később az iskolában gyorsírást oktatott.

1865-ben Veres Pálné Beniczky Hermin közzé tette *Felhívás a nőkhez* című röpiratát a *Hon*¹ című lapban, köztudott, hogy Madách Imre – rokona² és közeli családi barátjuk – székfoglalójában megfogalmazott gondolataira reagálva. A nőtörténet korszakolói ettől a pillanattól számítják a magyarországi szervezett nőmozgalom kezdetét. Valóban leszögezhetjük, hogy korábban a nők nem léptek fel közösen és szervezeten és főként ennyire hatékonyan semmiféle nőemancipációs céllal. Felhívásában abból indult ki, hogy az „észtehetség attributumát” Isten nem a férfiak monopóliumaként teremtette. Ha pedig mindkét nem rendelkezik ezzel az „isteni szikrával”, akkor minden embernek, férfinak és nőnek egyaránt kötelessége észbeli tehetségének pallérozása. Hiszen az ember (mindkét nembeli) elsődleges célja a tökéletesedés, s bár szerepeikben fennáll a különbözőség – a nő elsősorban anyaként, a családi életben kamatoztathatja vallásos érzelmeinek és észtehetségének fejlettségét, míg az állam ügyeinek intézése a férfinem osztályrésze –, a műveltség megszerzése mindkét feladatkör ellátásához elengedhetetlenül szükséges. Számos alkalommal – mint első felhívásában is – kifejtette, hogy a nők nagy része azért foglalkozik kizárólag a külsőségekkel, hiábavalóságokkal, vágyódik az élvezetek után, mert tehetsége parlagon hever, míg „[...] a tudományosan művelt nő haszontalan külsőségeken felülemelkedve, belbecse érzetében soha nem fogja szükségait a rendelkezésre álló eszközök határán túl fejleszteni.” (Rudnay – Szigethy 1902: 136–139). Ennek érdekében felszólította nőtársait, hogy álljanak ki gyermekeik 18 vagy még inkább 19 éves korukig való taníttatása mellett, illetve ők maguk is képezzék magukat minden lehetséges módon. Ő maga például együtt tanult lányával.

A nők oktatásának megszervezéséhez nélkülözhetetlennek tartotta a nők összefogását, fontosnak tartotta, hogy a nők vegyék saját kezükbe az őket érintő ügyek intézését. Ehhez leghatékonyabbnak az egyesületi formát tartotta. Az Országos Nőképző Egyesület 1868. március 23-án tartotta alakuló közgyűlését a Tigris szállóban. Elnökül Veres Pálnét, alelnökül pedig Teleki Sándorné Teleki Jozefint választották.

Az egyesület tagjai – akik elsősorban a felsőbb társadalmi rétegeket képviselték (arisztokraták, magas státuszú polgárok, értelmiségiek feleségei) – az egyesület célját a következőképpen fogalmazták meg: „*Egyesülésünk főindoka: a nőnevelés*

¹ Jókai Mór lapja.

² Veres Pálné nagynénje Mathényi Pálné volt, Madách anyja Majthényi Anna.

hiányain segíteni s a vagyontalan nők számára önfenntartási módok előmozdításán munkálni. [...] a nőnek is szükséges közhasznú ismeretek alapos megszerzése, értelmének s ítélő tehetségének nagyobb mérvű fejlesztése, [...] hogy az életben reá váró sokoldalú feladatnak, – mint gyermekei valódi nevelője, háztartásának vezetője és gyakran, mint özvegy, gyermekeinek egyedüli fenntartója – kellő és czélszerű szellemi kiképzetés által megfelelni képesítve legyen.” (Rudnay – Szigethy 1902:143)

Látható tehát, hogy Veres Pálné törekvése két irányban haladt, egyfelől a felsőbb képzés irányába, azt akarta elérni, hogy lányok az elemi oktatás befejezése után is folytathassák tanulmányaikat, amelyekkel tartalmilag speciálisan a női szerepekre kívánta felkészíteni őket. A hangsúlyt azokra a tantárgyakra helyezte tehát, amelyeket elengedhetetlennek tartott a háztartásvezetéshez, gyermekgondozáshoz, gyermekneveléshez –, mint például a pedagógia, a gyakorlati kémia, az egészségügy, a női gazdaság –, illetve az öntökéletesítéshez, amelyhez nélkülözhetetlennek vélte a pszichológiai ismeretek elsajátítását. (Veres Pálné maga írt egy lélektani tankönyvet).³ A nőneveléssel kapcsolatban mindannyiszor leszögezte, hogy céljuk nem az, hogy a lányokat „tudósokká” képezzék, hanem „kiváló fontosságú társadalmi hivatásuk”-ra akarják őket felkészíteni. Másik törekvése a vagyontalanabb lányok kiképzése volt, itt elsősorban a középosztály, alsó középosztály lányaira gondolt, akiknek gondoskodniuk kellett önfenntartásukról (vagy akár családtagjaik eltartásáról is), tehát szükségük volt olyan tudásra, amelynek birtokában kenyérkereső pályára (is) mehettek. Ezért tartotta fontosnak például a kereskedés vagy a könyvvitel oktatását. A nők számára elérhető hivatások közül a nevelőnők képzését tekintette elsőrendű feladatuknak, azzal az elterjedt gyakorlattal kívánt ugyanis szembe menni, amelyet a családok általánosan folytattak: elsősorban német, francia nevelőnőkre bízta lányait. Már csak azért sem tehettek másképp – véleménye szerint (sem) – mert Magyarországon egyszerűen nem létezett nevelőnők képzés.

A többféle cél megfogalmazása is tükrözi, hogy Veres Pálné és hívei – köztük Teleki Sándorné Teleki Jozefina – érzékelték, hogy a különböző női csoportoknak eltérő szükségleteik, érdekeik vannak, amit a női oktatás megreformálásakor, illetve létrehozásakor figyelembe kell venni. A felsőbb rétegek és a középosztály lányai, illetve az alsóbb rétegek lányai közé tették a választóvonalat, ez utóbbi is elsősorban az alsó középosztály lányait jelentette. Vagyis iskolájuk rekrutációját ezekből a körökből határozták meg. 1895-ben, amikor állami segílyt kértek, Veres Pálné és Teleki Sándorné folyamodó levelükben hangsúlyozták: „[...] bármennyire fontos elv legyen is, hogy a főváros társadalmát a demokráciai szellem hassa át, és ámbár tanintézetünk is növendékeinek nevelése oktatása körül az osztálykizárólagosság és megkülönböztetések elvét és irányát gondosan kerüli: mégis bizonyos, hogy az ország fővárosában, mint minden nagy városban, és nemcsak nálunk, hanem a

³ Veres Pálné szül. Beniczky Hermin 1895. *Tapasztalati lélektan felnőttek számára*. Több lélektani munka alapján írta –. Kiadja az Országos nőképző-egyesület, Budapest.

külföldön is, igen számos olyan család van, mely leánygyermekait még az egyoldalú és rosszabb házi legtöbbször idegen nevelőnőkre bízott – tanítás árán sem küldi oly elemi és polgári népiskolákba, a hol a társadalom minden osztályából származó gyermekek együtt tanulnak. [...] Az O. Nőképző Egyesület a társadalomnak az elutasíthatatlan igényeit elégíti ki, midőn a magasabbra szabott (elemi osztályokban havonként 5, a polgári és felső osztályokban havonként 7 forint) tandíjak szedése következtében főképen a vagyonosabb és műveltebb társadalmi osztályokból kerülnek ki növendékei; úgy hogy ily gyermekek a legtávolabb eső kerületekből (pl. még a X-ből) is látogatják iskolánkat.”⁴

Veres Pálné eszméi megismertetéséhez, terjesztéséhez, elképzelései megvalósításához leghatékonyabbnak egy női hálózat kiépítését tartotta. Felismerte, hogy az anyagi háttérrel, társadalmi presztízzsel, státusszal rendelkező nők (és férfiak), a szakemberek és a lelkes támogatók együttes fellépése lehet igazán célravezető. Ebben a személyes kapcsolatokra, kapcsolathálókra épített. Már az egyesület megalakulása előtt levélben (nyilván személyesen is) felkeresett, megszólított számos, a közélettel foglalkozó, a társadalmi kérdésekre, -problémákra fogékony nőt (illetve férfit) és nézeteit kifejtve kérte támogatásukat, részvételüket tervei megvalósításában.

Karlovsky Idának, Karlovsky Bertalan festő anyjának –, aki a *Hon* című lapban az övéhez hasonló elveket fejtett ki – szóló levelében a nőnevelés egyéni és nemzeti jelentőségének taglalása mellett az egyesületről, mint a nőkérdés megvitatására alkalmas nyilvánosságról, illetve a külföldi kapcsolatok kiépítésének fontosságáról is írt: „*Ha sikerülne nőtársaim részvételét megnyernem egy egyesület létesítése iránt, mely a nők nagyobb mérvű tudományos kiművelését tűzné feladatául, ha az eszme nőtársaimnál visszhangra találna, én ezt megkísérelném, mert lelkemmel összeforrt meggyőződés: miszerint a tudományos képzettség a szellemi látkört kiterjeszti, gondolatgazdagságot ad, s az észszel bíró egyént legméltóbb módon foglalkoztatja. És ha bennünk igazság, kötelességérzet, felebarátunk iránti szeretet és tisztelet honol, s ehhez még szellemi képzettség is járul, ezen tulajdonok kapcsolata egyeseknek, mint egész nemzeteknek, erőt, megnyugvást, méltóságot szerez, tehát önálló boldogágra vezet. [...] Az egyesület egyszersmind alkalmat szolgáltatna a női kérdés minden oldalról való megvitatására; más külföldi, hasonló irányú egyesületekkel összeköttetésbe kellene lépni, az elszórt erők egyesítése által az általános műveltség és civilizációval sikerdúsabban tarthatnánk lépést.”* (Rudnay – Szigethy 1902: 266)⁵

Teleki Sándorné Teleki Jozefint szintén levélben kérte föl az együttműködésre. Veres Pálné anyja, ózdi Sturmman Karolina barátságban állt Teleki Lászlóné Mészáros Johannával, Hermin szintén közeli kapcsolatot ápolt Teleki Lászlóval és

⁴ Teleki Sándorné és Veres Pálné a *Tekintetes Székesfővárosi Tanács*hoz. Bp., 1895. OSzK Kézirattára, Annalekta 4537. Az Országos Nőképző Egyesület történetére vonatkozó iratok 1958/104.

⁵ Veres Pálné levele Karlovsky M. Idához.

nővérével, Augusztával. Hermin egyik legbensőbb barátnője volt Teleki Augusztá (Rudnayné 1922: 22). Kapcsolatuk ápolását nagyban elősegíthette, hogy igen közel laktak egymáshoz: Vanyarc és Szirák néhány kilométerre fekszik egymástól. Teleki László és Teleki Sándorné Teleki Jozefina pedig unokatestvérek voltak. Feltételezhetjük, hogy a bizalom, amellyel Veres Pálné Teleki Jozefinához fordult, ebből a kapcsolatrendszerből volt eredeztethető. Teleki Jozefina először tele volt kétségekkel, talán nem tartotta magát elég tehetségesnek. Az alelnökséget vonakodott elfogadni, azzal indokolta, hogy vidéken lakik, és apró gyermekei vannak. Veres Pálné meggyőzése érdekében hivatkozott a családi hagyományra, arra, hogy a név kötelez. Mint írta levelében, egy olyan asszony, akinek a családjában egy Teleki Lászlóné működött, aki rengeteget áldozott közcélokra, illetve megalapította a Pesti Jótékony Nőegyesületet, akinek nagybátyja volt Teleki László, a híres államférfi, illetve rokonságban áll egy Teleki Józseffel, aki annyit fáradozott az Akadémiáért, nem lehetséges, hogy ne fogadja el az alelnökséget, ne kövesse a családi tradíciót a közjóért való felelősségvállalásban (Rudnayné 1922: 55).

*„Ki fog a nők érdekében fáradni, ha mi nők magunk felhagyunk vele? Kívánságunk, hogy olyan elnökök álljanak az ügy élén, kik egész buzgósággal a magasabb női nevelést létesíteni kívánják. Akkor a fáradtságot sem fogják kímélni. Fáradtságos a törekvésünk, az igaz; oh de kedves Jozefin, semmi annál tiszteletreméltóbb nem lehet, mint midőn az ember minden közvetlen érdek mellőzésével, köz- és hazai nagy czélokért lelkesülve áldozik, munkálkodik, fáradozik. [...] A buzgóságot fontosabb dolognak tartom, az ügy jelen állása mellett, a tehetségénél. De te, kedvesem, csak magad szerénysége szemüvegén látod magad olyannak, mert a tehetség bizonyára nem hiányzik benned.”*⁶ (Rudnay – Szigethy 1902: 309). Teleki Sándorné nemcsak elfogadta, hanem hűséges támogatásáról is biztosította elnöktársát.

1895-ig együtt vezették a nőképző-egyesületet, ezt követően gr. Teleki Sándorné az alapító egyetlen gyermeke, Rudnay Józsefné Veres Szilárda alelnökkel állt az egyesület élén. Teleki Sándorné 1911-es lemondása után Szilárda elnökként, elnöktársaival, Csiky Kálmánné Gönczy Etelkával és Emich Gusztávné Tornay Etelkával irányította az egyesületet. Gönczy Etelka anyja, Gönczy Pálné Bihari Végh Jozefa, egyike volt az ONE alapítóinak. Gönczy Etelka Csiky Kálmánné anyjához hasonlóan az alapításától kezdve tagja majd társelnöke volt az ONE-nak. Férje, Csiky Kálmán jogtudós, az iskola tanára volt, amikor összeházasodtak.

Veres Pálné a kapcsolati háló kiépítése mellett felhasználta a nyilvánosság, a sajtó kínálta lehetőségeket is. Nézeteit, terveit felhívások, nyílt levelek, cikkek formájában is megkísérelte a legtágabb közvélemény tudomására hozni.

Érdekes itt kitérnünk azokra a nehézségekre is, amelyekkel szembesülniük kellett azoknak a nőknek, akik tevékenységükkel határátlépőnek számítottak, az addig létező és elfogadott normákat, szokásokat, elveket megkérdőjelezték, a hagyományos

⁶ Veres Pálné levele Teleki Sándornéhoz 1867.

női otthoni térből kiléptek a nyilvánosságba: a férfitérbe. (A korabeli karikatúrák toposzként jelenítették meg a férfiszerepekben „tetszelgő” nők – mint az alkotó, az író, a dolgozó, a szervezkedő, egyesületi nő – és a női szerepekbe kényszerült – konyhában tevékenykedő, gyermekét etető, gondozó – férfiak dichotómiáját). Veres Pálné is szorongott a teljesen ismeretlen, ingoványos területen, a nyilvánosságban való megjelenéstől. Erről írt egyik Jozefinnek szóló levelében is, de visszaemlékezéseiben is gyakorta utalt rá. Jozefinnek kifejtette, hogy mennyire fontosnak tartja egymás támogatását, mert ez ad erőt a hatalmas feladat elvégzéséhez. *„Bár életem folyama a maga békés medrében kevés okot szolgáltatott panaszra, és abba nem vegyültek ama megrendítő érzelmek, melyeket keserű csalódásoknak neveznek, féltem, midőn zárt házi körömből kilépek, ingadozni fognak a sikamlós talajhoz szokatlan lábaim és nem találok senkit, ki az elesés ellen támogatna, és aki életemben haladtabb korában megóvjon az eddig nem tapasztalt csapástól, a keserű csalódás érzetétől. Jól mondod, hogy az előforduló nehézségekre és csalódásokra el kellett készülnünk, [...] nem mindennapi öröm forrása fakad számomra legutóbbi kedves soraid olvasásakor: szép és kegyelt nevek tündökölnek a leveled kíséretében vett aláírási íven, melyek mindenike Isten segítségével létesítendő egyesületünk büszkeségét fogja képezni. [...] Mily jól esik ígéreted, hogy támogatni fogsz, és hogy mindenben számíthatok rád. Vedd lelkem mélyéből őszinte köszönetemet. Nem csal a rokonszenv, melyet irántad már első találkozásunkkor érezek.”*⁷ (Rudnay – Szigethy 1902: 308)

Lánya, Veres Szilárda visszaemlékezéseiben egyébként említette, hogy anyja *„Mikor a nőkérdés és a nők alapos kiképzése eszméje mellett [...] zászlót bontott”* és közzétette a *Felhívás* c. röpiratát, barátnői közül voltak, akik elhidegültek tőle, *„[...] mert nem bírtak fölemelkedni az ő eszmevilágába és nem bíztak abban, hogy az ő eszméi a nők javát fogják előmozdítani és féltek attól is, hogy azok sikere elterelni találná a nőket tulajdonképpeni rendeltetésüktől. Mások, újak, kiket az ő lelkesedése magával ragadott, jelentkeztek és sorakoztak zászlaja alá.”* (Rudnayné 1922: 138). Közöttük volt az említett Karlovsky Ida, vagy Kvassay Antalné (Kossuth Ferenc anyósa), bensőséges barátnője lett Szathmáry-Királyi Pálné Platthy Ida. A neki szóló támogatását kérő levelében hangsúlyozta, hogy ahhoz, hogy ügyüknek pártfogókat találjanak óvatosan kell eljárniuk, mert minden országban mások az adott körülmények, és ezt nem lehet figyelmen kívül hagyni. Magyarországon például igen alacsony fokán állnak a nőnevelésnek, tehát ha politikai jogokról vagy női orvosokról szólnának a „női önfenntartás ügyének egy-két barát helyett száz ellenséget” szereznének. Ráadásul – véleménye szerint – a politikai jogokkal nem is tudnának mit kezdeni, nem tudnának élni az alacsony képzettségű nők (Rudnay – Szigethy 1902: 398).⁸ A választójogról vallott nézetei azonban hamarosan megváltoztak, erről a későbbiekben lesz szó.

Az egyesület tagjai 9000 magyar asszony aláírását gyűjtötték össze az országgyűléshez intézett, magasabb nőnevelő intézetek felállítását szorgalmazó

⁷ Veres Pálné levele Teleki Sándornéhoz 1867.

⁸ Veres Pálné levele Szathmáry Király Pálnéhoz 1868.

folyamodványukhoz. Ez a szám nem tűnik nagynak, azonban ez volt első alkalom, hogy nőket egy ügy érdekében összefogásra szólítottak fel. A felterjesztésre megnyerték Deák Ferencet. 12 tagú női küldöttség jelent meg Deáknál, hogy pártolja ügyüket (Az Orsz. Nőképző-Egylet 1873: 16). A résztvevőket vizsgálva is látható, hogy a társadalom női elitje képviseltette magát, illetve fontos szerepet tölthettek be a különböző kapcsolati hálók, amelyek a későbbiekben is mozgósíthatóak voltak különböző társadalmi megmozdulások során. A küldöttségben Veres Pálné és Telekiné mellett ott volt Beniczky Keglevich Stefania, Balogh László Anna, Glatz Antalné szül. Ebeczky Mathild (a nőcselédképző egyesület elnöke, a nőiparegylet választmányi tagja). Gönczy Pálné, Festetich Leoné. Ez utóbbiról Veres Szilárda visszaemlékezésében is írt: „*Kubinyi Krisztina ajánlatára, – ki utóbb gróf Festetich Leoné lett s Pest társadalmának legkiválóbb zongorázónője volt – az ő zenetanárja a zseniális Them Károly, a Vörösmarthy »Fóthi-dal«-ának megzenésítője, lett zongoramesterem.*” (Rudnayné 1922: 25). Ott volt a küldöttségben még br. Podmaniczky Árminné Keglevich Emma,⁹ Jankovich Antalné Zsitvay Karolina¹⁰ és báró Majthényi Alajosné boczonádi Szeleczy Mária, mindketten később az egyesület alelnöki tisztét is betöltötték. Veres Pálné Jankovich Antalnéval ment tanulmányútra Németországba, és részt vettek Kasselban az Allgemeinerdeutscher Frauen-Verein közgyűlésén. Jankovichnét egyébként azért választotta alelnökké az Egyesület, mert Somssich Pál azzal a váddal illette a Nőképző Egyesületet, hogy felekezeti vagyis protestáns színezetű, minthogy elnökei protestánsok. Úgy döntöttek tehát, hogy beválasztanak egy katolikus alelnököt is, „nehogy a féltett és még igen kezdetleges egyesület az ilyen gyanúsítás által kárt vallhasson.” (Rudnayné 1922: 96). Frankfurt am Mainban, a Philosophen Congressen, szintén együtt képviselték az egyesületet.

A szerény körben megindított mozgalom rövidesen országos jellegűvé vált. A csatlakozó nők alapítványokra gyűjtöttek, az ország jelentékenyebb városaiban táncvigalmakat, színelőadásokat, hangversenyeket, bazárokat, tombolajátékokat rendeztek.

1869-ben megnyitották a leányiskolát, amely a középfokú nőképzés jelentős intézményévé, és egyben a felsőfokú képzésért folytatott harcnak is egyik stációjává vált. Vadnai Károly, a *Fővárosi Lapok* szerkesztője, – akivel Veres Pálné szintén baráti kapcsolatban állt, és akihez több alkalommal is szakmai tanácsért fordult – lelkesen számolt be az iskola megnyitásáról a *Hon* című lapban: „*Társadalmunk életében holnap, vasárnap délben zajtalan, de fontos mozzanat fog történni: a N.K.E.-i tanterem megnyitása a Zrínyi-ház II. emeletén Vachot Sándorné asszony felügyelete alatt álló helyiségben.*” (Rudnay – Szigethy 1902:707).

⁹ Férje, Podmaniczky Ármin, alapítványt tett egy kisdedővő alapítására, az aszódi algymnasium számára pedig 800 forintot ajánlott fel egy jótékony sorsjáték jövedelméből, amelyet b. Podmaniczky Árminné szervezett.

¹⁰ Az Országos Kisdedővő Egyesületnek volt választmányi tagja, 1853-ban férjével néhány napot Kehidán töltött, így személyesen ismerte Deákot (Fővárosi Lapok 1876:155).

A leányiskolai tanterv összeállításában Gönczy Pál volt az egyik tapasztalt segítségük.¹¹ Az egylet kitűnő tanári kart állított össze, ezzel is nyilvánvalóvá kívánták tenni, hogy magas színvonalú oktatást kívánnak biztosítani a lányok számára. Megnyerték az irodalom oktatására Gyulay Pált – aki az iskola első igazgatója is volt egyben –, a természettanra Berecz Antal kegyesrendi gimnáziumi tanárt, a lélektant, a nevelés- és egészségtant Dömötör János, a református gimnázium tanára oktatta, a művelődés történetét és a magyar nyelvet Torkos László, a pesti evangélikus gimnázium tanára. A későbbi tanárok között ott találjuk többek között Vámosy Mihály református főgimnáziumi igazgatót, esztétát, valamint Baráth Ferenc irodalomtörténészt is, szintén a református gimnázium tanárát.

Az első évben 14 növendék kérte fölvetelét az iskolába, de az év végére felére apadt a számuk. Úgy tűnt, a buzgalom lankadni kezdett. *„Így országszerte megindult gyűjtésekből, miket az arisztokrata nővilág képviselőjében gróf Teleki Sándorné szül. gr. Teleki Jozefin csodás kitartással és tapintattal vezetett, továbbá az egyre növekvő kegyes alapítványokból nemsokára”* az iskola újra megerősödött (Magyar Orsz. Nőképző-Egyesület 1908: 5). A Telekinéről szóló megemlékezések egyikében olvashatjuk: *„az ő célja az volt, hogy Veres Pálné eszméjét minél szélesebb körben terjessze és az eszmének megnyerje ama főrangú társadalom tagjait, a kik eddig leánygyermekük nevelését külföldi guvernantok kezeibe tették le s ezáltal, ha nem is ölték ki a gyermek lelkéből a magyar érzést, legtöbbször letörölték annak zománczát; közönyössé tették a legszentebb nemzeti érdekek iránt épen a nőt, a ki azoknak leghivatottabb ápolója így egészítette ki egymás munkásságát a két nagyasszony s azzal a lelkes erővel – mely csak nagy alkotóknak adatott – egyekké lettek mindvégig a nehéz munkában, küzdelemben.”* (Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok 1915: 561.) Valóban, az ügy érdekében minden társadalmi presztízsét és kapcsolati hálóját felhasználta. Ötletét, miszerint az iskolát Erzsébet királyné pártfogásába kellene ajánlani, Veres Pálné egyértelműen magáévá tette és megkérte őt egy levélben, hogy nézetét vitassa meg Andrássy Gyulánéval is (Rudnay – Szigethy 1902: 310).¹² Amikor az iskolai tanterem megnyitásához, felszereléséhez anyagi forrásra volt szükség, amit többek között gyűjtésből kívántak eszközölni, a következőt írta Jozefinnek: *„Kérlek légy szíves az egyesület javára az urakat kissé megadóztatni. Valóban a nők sem fukarok a fiúgyermek tanodáira áldozni, s szép példával mennek elől. Mutatják ezt Roth Johanna (gróf Teleki Józsefné), és legközelebb Horváth Mária*

¹¹ Gönczy 1852-ben alapította nevelőintézetét, majd Szónyi Pál pesti református nevelőintézetének lett az igazgatóhelyettese. 1859-ben, amikor megnyitották a pesti református gimnáziumot, őt választották igazgatónak. Ebben az iskolában tanított Csengery Antal, Gyulai Pál, Brassai Sámuel is. Gönczy 1867-től Eötvös József minisztériumának osztálytanácsosi, majd államtitkári hivatalát töltötte be. Felesége, a már említett bihari Végh Jozefa, első pillanattól kezdve a Nőképző Egyesület lelkes támogatója, igazgatótanácsi tagja volt. A fővárosban szalont tartott fenn, ahol megfordultak a korszak értelmiségi képviselői, közöttük Deák Ferenc, Arany János, Csengery Antal is. Lányuk, Gönczy Etelka Csiky Sándorné volt Rudnay Szilárda leghűségesebb munkatársa, elnöktársa.

¹² Veres Pálné levele Teleki Sándornéhoz 1868.I. sz. levél.

*hagyatékai*¹³ [...]”¹⁴ (Rudnay – Szigethy 1902: 312). Amikor fővárosi segélyre volt szükségük, megkérte, hogy beszéljen Zichy Antallal, Pest város tanfelügyelőjével: „*Nem gondolnád-e jónak, ha [...] meghívnád magadhoz (hisz tisztelt férjed bizonyosan ismeri őt) s megbeszelnéd vele a dolgot, ő oly melegen érez ez ügyben s megígérte támogatását.*”¹⁵ (Rudnay – Szigethy 1902: 313).

Máskor az állami kasszából próbáltak támogatást szerezni, akkor ezt írta elnöktársának: „*Mondd el a miniszternek (Andrássy Gyula – a szerző), hogy ez évben 14 leányka nyer intézetünkben oktatást, de csak három leányka fizeti a határozott tandíjat és a negyedikért a férjed fizeti azt, a többinek, mivel szegények, a tandíj nagyobb felét elengedte az egyesület; hogy a tanárok fizetése 1200 frtba kerül, a felügyelőné, tanterem, fűtés 866frtba [...] Jól mondod Kedvesem, hogy szegény volna még a kormányra nézve is, ha anyagi eszközök hiánya miatt, e nemzeti alapra fektetett iskola elcsenevészni volna kénytelen. Arra nézve is kell figyelmünket kiterjeszteni, miszerint itt az ideje, hogy az egyesületet és iskoláját a királynénak bemutassuk. Ő még e hónap folyamán Budára jövend; ezért ennek eszközlésére tégy lépéseket, kedves Jozefin, vagy Nopcsa, vagy Ferencz Ida révén, vagy Andrássyné által.*”¹⁶ (Rudnay – Szigethy 1902: 316). A királynéhoz az egyik kapcsolatot valóban Ferenczy Ida, Erzsébet felolvasónője jelentette, akivel Telekiné is és Veres Pálné is jó viszonyt ápolt, később Rudnay Szilárda is baráti kapcsolatba került vele (Rudnayné 1922: 117).

1875-ben meghalt Teleki Sándor. Veres Pálné az egyesület választmányi gyűlésén történekről szóló beszámolójában elismeréssel emlékezett meg elnöktársa elkötelezettségéről és nem mindennapi munkabírájáról is: „*Emelkedett hangulatot keltettek a választmányban soraid; szünni nem akaró éljekben törtünk ki azon passusnál, melyben az egyesület iránti érzelmeidnek adtál kifejezést, s ígéretet tettél, hogy sok teendőid közepette is az egyesület érdekeit buzgón fogod támogatni. Valóban, csak oly tevékeny, értelmes és mély érzésű lény, mint Te vagy, kedves Jozefin, birja oly terjedelmes birtokok kezelése és hét gyermeknek nevelési gondjai mellett még egyesületünk érdekeit felkarolni és ennek előmozdításán fáradozni.*”¹⁷ (Rudnay – Szigethy 1902: 319).

Erőfeszítéseik eredményeképpen 1879-ben már arról számolhattak be, hogy az ONE egy 10 osztályú minta-leánytanintézetet tart fenn, az oktatást a főváros legjelesebb gimnáziumaiból 23 tanár végzi, a bennlakó növendékek nevelésére egy igazgatónőt és 7 nevelőnőt foglalkoztatnak¹⁸ (Rudnay – Szigethy 1902: 433).

¹³ Az 1420 kat. hold terjedelmű Pálóczi Horváth-birtokot Pálóczi Horváth Mária 1865 februárjában kelt végrendeletében a Sárospataki Református Kollégiumra hagyta.

¹⁴ Veres Pálné levele Teleki Sándornéhoz 1868. I. sz. levél.

¹⁵ Veres Pálné levele Teleki Sándornéhoz 1869. I. sz. levél.

¹⁶ Veres Pálné levele teleki Jozefinához, 1870. II. sz. levél.

¹⁷ Veres Pálné levele Teleki Sándornéhoz. 1875 szeptember.

¹⁸ Horgosi Kárász Anna asszony végrendelete alkalmával. 1879.

1895-ben Wlassics Gyula kultuszminiszter rendelete megnyitotta a nők számára a bölcsész-, gyógyszerész- és orvosi karokat, ezt Veres Pálné nem élhette meg, pár héttel korábban halt meg. Már 1868-ban, *Nézetek a női ügy érdekében* című röpiratában a nők munkaköréről szólva állította, hogy ha hazánk viszonyai még nem megfelelőek is arra, hogy a nőket széles körben foglalkoztassák, elvitathatatlan, hogy vannak olyan hivatások, amelyekre a nők kifejezetten alkalmasak: a tanítás, a soknemű ipar és kereskedelem, a magán pénzügyi vállalatok, a posta és távírászat, a gyógyszerészet, a gyermek és nőorvoslás (Rudnay – Szigethy 1902: 158). Ami akkor igen merész gondolatnak tűnt, a századforduló környékére társadalmilag is egyre inkább elfogadottá vált.

Az egyetemi képzés nélkülözhetetlenné tette leánygimnáziumok alapítását, ahol a lányok felkészülhettek egyetemi tanulmányaikra is és érettségit tehettek. Az egyesület 1896-ban nyitotta meg nyilvános leánygimnáziumát, Beöthy Zsolt gondoksága alatt. 1882-ben, még Veres Pálné életében épült a Zöldfa utcai (ma Veres Pálné utca) iskolaépület – Veres Pálné József nevű unokája emlékére tett alapítványból –, majd ezt bővítették tovább 1888-ban. A magas, szellős tantermekkel, a szabadban való mozgásra és játszásra szánt térrel, a főzőiskolával, a női gimnáziummal, mintaszerű kórházzal, melyet Rudnayné barátnője (Rudnayné 1922: 175), gróf Vigyázó Sándorné Podmaniczky Zsuzsánna bárónő költségén rendeztek be, igen korszerű iskolaépületnek számított.

A nőoktatás és a női munkavállalás kérdése körüli viták, az intézet körüli, nemegyszer felmerülő, elsősorban anyagi nehézségek, de sokszor a társadalmi értetlenség, a támogatás hiányának érzése elvezette Veres Pálnét a női választójog elfogadásához is. 1869-ben írta a következő sorokat: „*Midőn Stuart Mill agitációit olvastam a nő szavazati joga iránt, azt hívém: enélkül ugyan elvolnánk. Csak jó mintatanodákat állítanának a nőknek. De azóta felnyílt e tárgyban a szemem. Hisz, ha szavazati jogunk volna, már a nők oktatási rendszere ki volna dolgozva. Ha mi szavazati joggal bírunk, a képviselőségre megválasztandónak ezt mondtuk volna: »Mi akkor választunk meg, ha jó női iskolák felállítását megígéred.«*” (Rudnayné 1922: 78). A nőkérdéssel foglalkozók körében a későbbiekben is találkozunk olyanokkal, akik társadalmi tevékenységük során jutottak arra a felismerésre, hogy az egyes ügyek megoldásához szükséges a nők részvétele a törvényhozásban. A századfordulótól kezdve, amikor egyre többen szóltak bele a választójogi vitába, voltak, akik szintén úgy érveltek, ahogy Veres Pálné 1871-ben: a nők is fizetnek adót, tehát teljesítik állampolgári kötelességüket, miközben jogaik nincsenek; leszorítják őket a keresetpályákról, nem részesülnek az oktatás előnyeiben. Telekiné választójoggal kapcsolatos nézeteit források híján nem ismerjük, de egy 1906-ból származó levélrészlet arra enged következtetni, hogy nem tartotta aktuálisnak a kérdést: „*Hálával tartozom kedves Csikyné jóságáért. Minő szerencse volt, nem csak egyesületünkre nézve, de szolgálatot tett kedves Csikyné szerencsétlen hazánknak is, hogy egy olyan életbe vágó ügyben, mint a nők szavazati joga, sikerült a tárgyat*

*napirendéről le venni s fényesen bizonyított minő szükség volt, kedves Csikyné szokott bölcs ékesszólására.*¹⁹ Hogy a későbbiekben hogyan változott a véleménye, nem tudjuk. 1913-ban Budapesten tartották a nők választójogi világkongresszusát, amelynek szervezésében fontos szerepet játszott a Magyarországi Nőegyesületek Szövetsége (Apponyi Albertné volt az elnöke), az az ernyőszervezet, amely a különböző civil és felekezeti egyesületeket fogta össze; ennek tagja volt a Feministák Egyesülete is. Az MNSz különböző nézeteket képviselő tagjai konszenzusra jutottak a cenzusos választójog követelésében. A kongresszusi küldöttek meg akarták tekinteni a nőnevelő intézetet is, az egyesület a látogatást egy kis ünnepséggel kötötte össze: *„Illőnek tartottuk, hogy őket magyaros uzsonnára meghívjuk. Fellobogóztuk egyesületünk házait s az intézet belseje is ünnepélyes díszet öltött, kedves alkalmi költeménnyel üdvözölte őket egyik növendékünk. Angol és német nyelven kiadtuk számukra külön füzetben az egyesület rövid történetét. Magyar népviseletbe öltöztettünk két növendéket, akik előttük magyar táncot lejtettek. Az egyik amerikai küldöttnek annyira megtetszett a mi túrós pogácsánk, hogy kért belőlük, hogy hazájában vihessen.”* (Rudnayné 1922: 194). Érdekes, hogy Veres Szilárda ebben a rövid visszaemlékezésben nem említette, hogy a választójogi kongresszus tagjait vendégelték meg, a nőegyesületek nemzetközi szövetségének közgyűléséről beszélt.

Veres Pálné halála után Teleki Sándorné Rudnay Szilárda és Csiky Sándorné vitték az ügyeket. Ebből a korszakból fennmaradt néhány levél, amelyek tükrözik Telekiné viszonyulását az iskolához, a nőnevelés és a női munkavállalás kérdéséhez. 1902-ben sajnálattal konstataálta a valós helyzetet, miszerint az iskola látogatottságának megőrzése érdekében nem válogathattak a jelentkezők között. Bár ő ezt találta volna eredményesebbnek, úgy gondolta, hogy az iskola színvonalának megőrzését ez szolgálná, illetve a korabeli munkalehetőségek realitása is ezt az elképzelést erősítette, de kénytelen volt elfogadni, hogy az iskola megtartása érdekében a jelentkezők számát és nem a tudásbeli színvonalát kell figyelembe venniük: *„[...] tudomásom volt arról, minő fényes eredménnyel jártak az idej beiratkozások. Talán elérkezik azon kedvező helyzet, hogy a felvételnél meg lehet a felveendőket rostálni. Ez ugyan nem valami szabadelvű eljárás, de szükséges és hasznos, szomorú, de a jelenben minden pályán oly kevés az állás, oly sok a jelentkező, miszerént csak is olyanok tanitassák leányaikat olyan pályára, kiknek műveltsége már olyan fokon áll, hogy esze után keresse meg mire élet fentartására szükséges. Sokkal boldogabbak azon családoknak leányai, kik a kereskedelmi pályán, vagy kik szorgalmas munkájával boldogulhatnak.”*²⁰ Úgy tűnik, komoly diplomáciai érzéke volt, a fennálló körülményeket, az adódó helyzeteket megpróbálta aszerint értékelni, ami véleménye szerint az iskolának hasznára vált. Az iskola igazgatóváltásakor az adott politikai

¹⁹ Teleky Sándorné levele Csiky Kálmánhoz. Sárosd, 1906. június 8. OSZK Kézirattár. Levelestár 1958. év. 104. 20. sz.

²⁰ Teleky Sándorné levele Csiky Kálmánéhoz. Gyömrő, 1902. szeptember 10. OSZK Kézirattár. Levelestár 1958. 104. (39 levél) 8.

helyzetet figyelembe véve tartotta lehetetlennek az egyik jelölt kinevezését, annak ellenére, hogy szakmailag megfelelt volna az iskola elvárásainak: „*Ha a catholikus világot kezdve Apponyi miniszteren, nem akarjuk intézetünk ellen zúdítni, akkor egy czéczéterből áttért protestáns, bajos embert, nem állíthatunk iskolánk élére s bár mennyire fájjaljuk is ezen kényszerűséget, le kell mondanunk épen a Veres Pálné iskola érdekében, a nagyon sok előnnyel kecsegtető gondolatról.*”²¹ Bár gyermekei többször kérték, hogy mondjon le az elnökségről, ne vállaljon olyan sok munkát, mindameddig el nem kezdett betegeskedni, halogatta a döntést: „*Hányszor kértek gyermekeim mondjak le, én mindig azt feleltem »Várjatok kedveseim, még nem érkezett el az idő, hogy ezt megtehessem«.*”²² Amikor Veres Szilárda magánéleti okokból visszavonult, illetve Csikyné le akart mondani, mindkettőjüknek hasonlóan érvelt, mint annak idején Veres Pálné az ő hezitálására: „*Azt mit most kifejezni akarok, megmondtam a jó Szilárdnak. Nagyon hibáztatom, hogy ő most minden szerepléstől vissza vonul. Nem mulasztás, hanem kötelesség tőle, hogy a gyász év letelte után szerepemet átvegye. Fájdalom mindnyájunkat sok és nagy nyomorúság ért és ha mi áldozatot hoztunk kötelesség teljesítésünknek, akkor a jó Szilárd is gyász éve letelte után meg kell ezen áldozatot hozni. Nagyon értem kedves Csikyné, hogy nagy megerőltetésébe kerül a közügyek körüli tevékenykedése, azonban hidje el nekem kedves Csikyné az ilyen munkálkodás erőt ad a mindennapi fájdalmak elviselésében. Nagyon kérem kedves Csikyné ne hadja el az Egyesületet.*”²³

Egy iskolai ügy kapcsán Szilárda lelkesen számolt be Csikynénak arról a nagyvonalúságról, amely Telekinét jellemezte, és ami valószínűleg elősegítette a jó együttműködést, a sikeres közös munkát: „*[...] látszik ebből a kedves grófné nemes gondolkozása, hogy inkább megváltoztatja előbbi elhatározását, ha valamely ügyben, annak életrevalóságáról meggyőződik.*”²⁴

A nőmozgalmakban résztvevő nők egymás tevékenységét, eredményeit számos alkalommal méltatták ünnepélyeken, újságcikkekben. Telekiné névrokona, Teleki Sándorné Kölcsei Kende Júlia, írói álneven Szikra, a Feministák Egyesületének tagja így emlékezett Jozefinára: „*Ha valaki a fajmagyar úri asszony legjellemezőbb képviselőjét kérdezte volna tőlem, habozás nélkül Teleki Jozefin grófnőt jelöltem volna meg, mert nála különbet s egyúttal magyarabbat sohasem ismertem. Innen magyarázom jellemének azt a rendíthetetlenségét, mely egész lényének alapját képezte s mely honleányi, vallási és erkölcsi megnyilatkozásaiban minduntalan ki-kicsillant. Íme viszont más forrásból meríthette azt a jóságos megértést, mellyel*

²¹ Teleky Sándorné levele Csiky Kálmánhoz. Brinius, 1906. július 15. OSZK Kézirattár. Levelestár 1958.év. 104. 22. sz.

²² Teleky Sándorné levele Csiky Kálmánhoz. Gyömrő, 1912.március. 4. OSZK Kézirattár. Levelestár 1958.év. 95. sz.

²³ Teleky Sándorné levele Csiky Kálmánhoz. Gyömrő, 1910. május 12. OSZK Kézirattár. Levelestár 1958.év. 104. 33. sz.

²⁴ Rudnay Józsefné levele Csiky Kálmánéhoz, Váczhartyán, 1903. május 26. OSZK Kézirattár, Levelestár, (másik sorozat): 12. sz. levél.

mások gondolkodását megtúrta, hogy úgy mondjam, megbecsülte. Egy olyan nagy kiterjedésű család, mint az övé, már magában egy kis köztársaság, hol többféle vallás, sokszor nagyon is ellentétes politikai nézetek s különböző egyéni felfogások kerülnek szorosan egymás mellé. Hány ok és hány alkalom az összetűzésre, és mégis, az ő közelében nem léteztek torzsalkodások. Az ő nagy szívének melegétől mintegy varázslatra összesimult minden ellentét. Ő volt a család elismert központja. Ő hozzá tért meg mindenki, ha pihenőre, ha bátorításra, ha vigasztalásra, ha szeretetre áhítozott.” (Az Újság 1915: 8).

Veres Pálné 1871-ben Telekinével kapcsolatban szintén hangsúlyozta a Telekiek hagyományát, amely ösztönözte a családtagokat, hogy „hasznosan” éljenek, hogy minél nagyobb részt vállaljanak a közjóért való társadalmi tevékenységből: *„Élénken tűnt előmbe kedves alakod. Te kitartóan, nagy szellemi tehetséggel, a Teleki névhez méltón működöttél s híven előmozdítottad az eszmét, melyet magunk elé tűztünk.”*²⁵ (Rudnay – Szigethy 1902:317). Mindkét idézet megerősíti azt a nézetet, amelyet Fábri Anna is megfogalmazott Teleki László neveltetését tárgyaló könyvében. Véleménye szerint az arisztokrácia tagjai számára egyértelmű volt, hogy társadalmi helyzetük, privilégiumaik, lehetőségeik megkövetelték a nagyobb felelősségvállalást, azt, hogy többet vállaljanak a társadalmi tevékenységekből, emberbaráti szolgálatból (Fábri 2022: 18). Veres Szilárda *Visszaemlékezéseiben* írta a következőket: ő már 16 évesen, amikor Eötvös József gondolatait olvasta, élete mottójának választotta Eötvös egyik mondatát (ennek a női körnek a tagjai is valószínűleg osztották ezt az életelvet kisebb vagy nagyobb mértékben): *„Ne tekintsd az életet élvezetnek, hanem kötelességnek.”* (Rudnayné 1922: 10).

Veres Pálné és Teleki Jozefina neveltetése és szocializációja adhat néhány támpontot arra nézve, hogy melyek lehettek a nőnevelés érdekében kifejtett tevékenységük motivációi.

Veres Pálné Beniczky Hermin 1815-ben született Lázi pusztán. Apja, az evangélikus Beniczky Pál Nógrád vármegye alispánja, földbirtokos volt, 1816-ban meghalt, amikor Hermin egy éves volt. Anyja ózdi Sturmman Karolina, az első budai asszony-egyesület egyik legbefolyásosabb tagja volt, Brunswick Terézia grófnő egyik támogatója a kiseddóví megalapításában. Beniczkyné – ahogy később lánya is – a magasabb nőnevelés érdekében széles körű levelezést folytatott a főrangú társaság tagjaival. Az 1831-es kolerajárvány idején halt meg, ekkor Hermin és két lánytestvére nagyapjukhoz kerültek a tógyörki kastélyba, ahol azonban mind a szeretetteli, mind a gondos nevelést nélkülözniük kellett. A magyar nyelvet is csak nagylány korában kezdte alaposan megtanulni. Apai nagynénje, Beniczky Teréz Tihanyi Dánielné meghívta a lányokat Pestre, az ő szalonjában ismerkedhetett meg Hermin a korszak közéleti és irodalmi tekintélyeivel. Itt találkozott Veres Pál nógrádi földbirtokossal, aki ebben az időben a vármegye főjegyzője volt. 1839-ben

²⁵ Veres Pálné levele Teleki Sándornéhoz 1871.

összeházasodtak és letelepedtek Vanyarcon, ahol a család élénk társasági életet élt, a politika és kultúra jelei is gyakran megfordultak náluk, köztük Szontágh Pál, Madách Imre, Ballagi Mór, Vámbéry Ármin. Házasságukból egy leány, Szilárda, született, később egy kisfiuk pár napos korában meghalt. Szilárda rendkívül gondos nevelésben részesült, egy ideig Győry Vilmos is tanára volt.

Szilárda belenevelődött abba a közéleti tevékenységbe, amelyet anyja folytatott. Az ő alelnöksége idején jött létre az ONE leánygimnáziuma. Pesten a Rudnay szalon számos közéleti ember és értelmiségi találkozóhelye volt.

Teleki Jozefin 1838-ban született a református székeli Teleki családban, gyermekkorát Gernyeszegen töltötte. Apja Teleki Domokos, anyja, akit igen korán elveszített, báró Bánffy Jozefin volt. Teleki Domokos feleségének halála után újránházasodott és elvette gróf Teleki Klementinát. Bánffy Jozefintól Zsófia (báró Vay Béláné) és Jozefin (gróf Teleki Sándorné), Teleki Klementintől Géza (neje gróf Bethlen Margit) és Ilona (gróf Bethlen Istvánné) született.

Gernyeszegen Teleki Domokos másfél évig titkárként alkalmazta Gyulai Pált, akinek titkári teendői mellett a 13 éves Zsófia és két évvel fiatalabb Jozefin tanítását is vállaltnia kellett. A magyar nyelvtanon kívül valószínűleg más tárgyakat is oktatott; ezt bizonyítja egy 1851. évi gernyeszegi levelében az a megjegyzése, hogy egész nap geográfiát tanul. Amikor 1853-ban a Teleki család Pestre költözött a Szervita-téri Teleki-házba, Gyulai a közelben Pákh Albertnél talált lakást. Gyulai 1853-ban is, hetenként több órában foglalkozott régi tanítványaival, Zsófia és Jozefin grófnőkkel, irodalmi nevelésüket folytatta tovább; vele együtt Brassai Sámuel is tanította a grófnőket, aki valószínűleg inkább természetrajzi előadásokra vállalkozhatott. Ezért is eshetett a választás Gyulaira, amikor az iskola első igazgatóját kiválasztották.

Jozefin 16 éves korában férjhez ment gróf Teleki Sándor pestmegyei nagybirtokoshoz (a gömöri Teleki ágából), aki a későbbiekben több ízben is a környék képviselője volt. A Teleki házaspár hat gyermeket nevelt a gyömrői kastélyban. Egyik lánya, Teleki Margit gróf Khuen-Héderváryné, mint bánné Zágrábban alapított női líceumot és nőnevelő intézetet. Fenntartott egy női társaskört is az intézet keretei között, ahol a hölgyek hivatott tudósok által tartott tudományos előadásokat hallgathattak.

Hermin és Jozefin gyakorlatilag anya nélkül nőttek fel és bár Jozefina jóval gondosabb nevelésben részesült, mindketten érezték, hogy a magyarországi nőnevelés elégtelen, a lányoknak csak a magasrangú, vagyonos családokban van kivételesen lehetőségük a műveltség megszerzésére. A nőnevelés megreformálása szívügyükké vált. Szerencsések voltak abban a tekintetben, hogy férjeik támogatónak álltak törekvéseik mellett. Mindketten befolyásos körben mozogtak, főként Teleki Jozefina rendelkezett kapcsolatokkal a legfelső körökből. Beniczky Hermin alkotta meg az eszmei alapját a nőnevelő mintaiskolának, ő dolgozta ki a programját, írta a cikkeket, röpiratokat. Telekiné elsősorban a szervezésben, a működtetésben volt munkatársa, kapcsolatai révén a mozgalom támogatóinak körét szélesítette.

A közjóért végzett szolgálataikért a király Veres Pálnét a koronás arany érdemkereszttel, Teleki Sándornét pedig az Erzsébet-rend nagykeresztjével tüntette ki. Az 1915-ös emlékünnepek résztvevőinek névsora, az ünnepségről kiadott emlékkönyv, a számos újságcikk, az 1906-ban emelt Veres Pálné-szobor, illetve a Zöldfa utca átnevezése Veres Pálné utcává, mutat valamit abból a társadalmi megbecsülésből, amellyel a kortársak feléjük fordultak.

Veres Pálné és Teleki Sándorné tevékenysége, az egyesület és az intézet létrejötte nemcsak a nőnevelés története szempontjából érdekes, hanem azért is fontos, mert az elemzés során kibontakozik a magyarországi nőmozgalmak kialakulása, nyomon követhetjük az első női hálózat kibontakozását, formálódását, amelyhez természetesen az ügyüket pártoló, támogató férfiak is csatlakoztak. Kirajzolódnak azok a stratégiák – ezekkel a későbbiekben is éltek a mozgalmakban résztvevő nők –, amelyekkel minél nagyobb hatást és befolyást próbáltak elérni azokon a területeken, amelyek a társadalmi változások során a nők világát meghatározták. Nyilvánvaló, hogy első körben saját társadalmi csoportjukat, a társadalmi elitet érintő kérdésekkel foglalkoztak. A későbbiekben viszont ezek a civil szervezetek sok esetben állami szociális, egészségügyi, érdekvédő funkciót, illetve a művelődés különböző fórumait jelentették és az egyes ügyek megoldásáért a különböző érdekek mentén is képesek voltak együttműködni az eltérő társadalmi állású, akár más felekezetekhez tartozó – 1918-ig a különböző elvi alapokon álló (feminista, konzervatív) – kortársak.

IRODALOM

- B.F. (összeáll.) 1873. *Az Országos Nőképző-Egylet története és tanintézetének statisztikai kimutatása*. Fanda és Frohna Könyvnyomda, Budapest.
- Csiky Kálmánné 1915. *Özv. Gróf Teleki Sándorné emlékezete*. Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok 58/47: 560–562.
- Fábri Anna 2022. *Arany idők. Eszmék és emberek gróf Teleki László neveltetésében*. Kortárs Könyvkiadó, Budapest.
- [sz.n.] 1876. *Fővárosi hírek*. Fővárosi Lapok 13/33:155.
- Gönczy Béla (összeáll.) 1915–1916. *Veres Pálné szül. Beniczky Hermin és Gróf Teleki Sándorné szül. Teleki Jozefin grófnő emlékezete: az Országos Nőképző Egyesület emlékünnepei*. Franklin Nyomda, Budapest.
- Mádai Andor 1913. *A magyar nő jogai a múltban és a jelenben*. Athenaeum, Budapest.
- [sz.n.] 1908. *Magyar „Orsz. Nőképző-Egyesület” Budapesten. Az első magyar leánygimnázium és első főzõiskolával egybekötött nyolczosztályú felsőbb leányiskola*. Pallas Részvénytársaság Nyomdája, Budapest.
- Özv. Rudnay Józsefné Veres Szilárda 1922. *Emlékeim 1847–1917*. Légrády Testvérek kiadása, Budapest.
- Rudnay Józsefné – Szigethy Gyuláné (összeáll.) 1902. *Veres Pálné Beniczky Hermin élete és működése*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.T., Budapest.
- [Szikra] Teleki Sándorné Kölcsei Kende Júlia 1915. Gróf Teleki Sándorné (1838–1915). *Az Újság*, 1915. január 23. 13/ 23:8.

ROLUL HERMINEI BENICZKY (PÁLNÉ VERES) ȘI AL JOSEFINEI TELEKI
(SÁNDORNÉ TELEKI) ÎN EDUCAȚIA FEMEILOR DIN UNGARIA

(Rezumat)

În anii 1860, una dintre problemele centrale ale atenției publice din Ungaria a fost cea a învățământului superior pentru fete. În 1865, Hermin Beniczky a publicat pamfletul „Apel la femei” în paginile ziarului *A Hon* [Patria]. În programul său, pe care l-a prezentat deopotrivă în articole, teze și scrisori, utilizând astfel cu dibăcie posibilitatea oferită de presă de a se adresa direct publicului larg, a definit importanța educației tinerelor, recomandând două direcții.

Pe de o parte, pentru împlinirea rolului tradițional al femeii, cel de mamă, ea a considerat esențială dobândirea unui nivel înalt de cultură, dublat de achiziția de cunoștințe care ar putea ajuta partea practică a educației, din domenii care variază de la științele sănătății la cunoștințe pedagogice și psihologie.

Pe de altă parte, ca răspuns la procesele și problemele sociale ale epocii, în urma cărora din ce în ce mai multe femei erau nevoite să lucreze ca întreținători ai familiei, ea a afirmat că dobândirea calificărilor pentru intrarea pe piața muncii este scopul esențial al educației tinerelor. Astfel, când, în 23 martie 1868, a fost înființată Asociația Națională pentru Educația Femeilor, Hermin Beniczky a fost aleasă președintă, iar contesa Josefina Teleki, vicepreședintă.

În calitate de colegă directă, contesa Teleki a gestionat mai cu seamă afacerile practice ale asociației și școala care și-a deschis porțile în 1868, folosind larga ei rețea de contacte. Cele două au condus împreună asociația pentru educația femeilor până în 1895, după care contesa Teleki a preluat conducerea, fiind secondată de Szilárda Veres (singurul copil al fondatoarei) în calitate de vicepreședinte. Activitățile Herminei Beniczky și ale Josefinei Teleki, anume înființarea asociației și a institutului nu sunt interesante doar din punctul de vedere al istoriei educației femeilor, ci și pentru că analiza pare să indice că ele au avut un rol general în dezvoltarea mișcărilor de femei din Ungaria. Pot fi astfel urmărite apariția și dezvoltarea primei rețele de femei, la care, bineînțeles, s-au alăturat și bărbați susținători ai acestei cauze. Acum se conturează strategiile pe care participantele la mișcările de femei le-au folosit apoi pentru a obține un impact cât mai mare în domeniile de activitate care, de-a lungul unui secol de schimbări sociale, au devenit preponderent feminine.

Cuvinte-cheie: emanciparea femeilor, educația femeilor, angajarea femeilor pe piața muncii, rețea de relații, rețea feminină.

THE ROLE OF HERMIN BENICZKY (PÁLNÉ VERES) AND JOSEFINA TELEKI
(SÁNDORNÉ TELEKI) IN THE EDUCATION OF WOMEN IN HUNGARY

(Abstract)

In the 1860s, the issue of higher education for girls was in the spotlight in Hungary. In 1865, Hermin Beniczky published a pamphlet entitled "Appeal to Women" on the pages of the newspaper *A Hon* [Motherland]. In this program, which she also presented in articles, theses and letters, making a very effective use of the possibilities offered by the media, she defined the importance of educating young women, recommending two directions.

On one hand, in order to fulfil the traditional role of the woman, that is becoming a mother, she thought the acquisition of a high level of culture is essential, as well as the acquiring knowledge that could help the practical part of education, from matters of health to pedagogy and psychology.

On the other hand, in response to the social processes and problems of the era, because of which more and more women had to work as breadwinners, she stated that the acquisition of professional qualifications is an essential goal for the education of young women. The National Association for the Education of Women was founded on 23 March 1868, with Hermina Beniczky elected president and Countess Josephina Teleki as vice-president.

As a direct collaborator, Countess Teleki mainly managed the affairs of the association and the school that opened its doors in 1868, using her wide network of contacts. They led the women's education association together until 1895, after which Countess Teleki took over the management of the association together with Szilárda Veres (the founder's only child) as vice-president. The activities of Hermin Beniczky and Josephina Teleki, i.e., the establishment of the association and of the institute, are interesting not only from the point of view of the history of women's education, but also because the analysis highlights the development of women's movements in Hungary. One can trace the development and formation of the first network of women, to which, of course, men supporting this cause also joined. It outlines the strategies that women participants in the movements subsequently used to achieve the greatest impact and influence in the fields that defined the world of women in a world characterized by social change.

Keywords: women's emancipation, women's education, women's employment, network of relations, women's network.

Dunamelléki Református
Egyházkerület Ráday Gyűjteménye
1092 Budapest, Ráday utca 28.
saraiszabo.kata@rgy.hu

MŰHELY

BERECZ ÁGNES

SZEMELVÉNYEK A TELEKI ÉS A RÁDAY CSALÁD
LEVÉLVÁLTÁSAIBÓL A 18. SZÁZADBAN

Kulcsszók: művelődéstörténet; nyelvtörténet; családi levelezés; Teleki család; Ráday család.

A Teleki és a Ráday családok szívélyes és szoros kapcsolata nem ismeretlen a korszak kutatói előtt. A kapcsolat Ráday Eszter és Teleki László 1732-ben történt házasságkötésével jött létre, és nemzedékeken át végig fennmaradt, egyúttal ez a házasság alapozta meg a Telekiek későbbi magyarországi megtelepedését. E családból baráti szövetséggé is formálódott viszonyrendszer természetesen nem az összes Telekire és Rádayra terjedt ki, de erősen hozzájárult ahhoz, hogy a familiáris háló kulturális és politikai téren is összekapcsolja az erdélyi és magyarországi részeket.

Áttekintve a vonatkozó publikációkat, feltűnik, hogy elsősorban Teleki Józsefre – Ráday Gedeon unokaöccsére – irányult a figyelem. F. Csanak Dóra 1987-ben megjelentette külföldi tanulmányútjának naplóját, továbbá önálló monográfiát is szentelt személyének (1983). Ráday Eszter könyvtárának rekonstruálásával Csikós Júlia alapvető katalógusa (2013) nyomán szintén több kutató foglalkozott – a könyvtár Gernyeszegről legnagyobbbrészt az Erdélyi Múzeum Könyvtárába és a Református Székely Mikó Kollégiumba került, de egyes példányok azonosíthatóak Szegeden és Esztergomban is. A Ráday Gedeonra vonatkozó könyvtörténeti publikációk is kiemelik az egyes kötetek beszerzésére, kölcsönzésére vonatkozó adalékokat, amelyek közül több éppen Teleki Józsefre, vagy más erdélyi tudósra, Bod Péterre, Aranka Györgyre vonatkozik.

Ráday Gedeonné Szentpéteri Katalin levelezésének kiadása vezetett arra a felismerésre, hogy nemcsak a Telekiekkel való rokonságba kerülés indukálta a Ráday család erdélyi kötődését: Szentpéteri Katalin nővére, Szentpéteri Erzsébet czegei Wass György felesége lett, és a testvérek egész életen át tartó intenzív levélváltásához a férjek, a gyermekek is csatlakoztak (ugyanúgy, mint a Teleki család esetében). Adott tehát egy helyzet: az eredetileg semmilyen erdélyi kötődéssel nem rendelkező magyar protestáns nemesi Ráday család fókusza kitért az erdélyi atyafiság révén, másrészt az érintett Teleki- és Wass család e kapcsolat révén familiáris rálátást kapott a magyarországi állapotokra. Azonban mindazok a kutatások és publikációk, amelyek valamilyen formában ezzel a szállal foglalkoztak,

csak egyes kiragadott elemeket és viszonyrendszereket érintettek: Ráday Eszternél a könyvek azonosítása és sorsa; Teleki Józsefnél Ráday Gedeon mentori szerepe került előtérbe (irodalomajánlás); Ráday Gedeonnál pedig Segesváry Viktor monográfiája (1992) tárta fel az erdélyi könyvbeszerzéseket. Ez utóbbiak rávilágítanak a Teleki-rokonság szerepére: Teleki László ajánlhatta be Ráday Gedeonhoz sógornőjét, Teleki Józsefné Bethlen Katát és az ő tudós lelkészét, Bod Pétert; és az 1750-es, 1760-as évek folyamán az általuk mozgósított kapcsolati háló révén gyarapodott a péceli könyvtár az erdélyi edíciókkal. Az említett és az *Irodalom*-ban tételesen felsorolt irodalomtörténeti publikációk lényeges tényadatokat rögzítettek és építettek be művelődéstörténeti tudásanyagunkba, a száraz tényanyagok mögött rejlő hátteret, a mindennapok valóságát azonban nem tárják fel.

Erről a rétegről a családi levelezés ad képet: az építkezések, tanulmányi vagy hivatalos utazások, gazdasági és jogi ügyintézkedések, könyv- és műtárgybeszerzések mellett a kisebb-nagyobb örömökről és bosszúságokról, betegségekről, gyászról, társasági és művészeti pletykákról is tudósítanak. Az utazások gyakorlati nehézségei, családi és baráti találkozások szervezése, fürdőzések, háztartási eszközök, textilneműk, ékszerek beszerzése is említésre került. Így a főként a családfők által képviselt közéleti, egyházi és/vagy tudományos aktivitás, illetve az asszonyok leveleiben megjelenő, elsősorban a családra és a lakókörnyezetre fókuszáló közlések kiegészítik egymást. Az évtizedeket átívelő levelezésből felvázolható bázison lehet az olykor több határon átnyúló és nemcsak családtagokat felölelő kapcsolatrendszert felvázolnunk – és természetesen a már ismert fontos tényeket is elhelyeznünk.

E holisztikus szemlélet igazolására hozom fel azt a példát, hogy a témában megjelent publikációkban rendre előfordul az az állítás, hogy a Ráday és Teleki család tagjai sűrűn meglátogatták egymást Erdélyben, illetve Magyarországon. Az eddig feldolgozott levelezési anyagból azonban az derül ki, hogy 1749–1792 között mindössze öt erdélyi utazás adatolható a Ráday család részéről, kettő a Teleki család részéről, egy pedig a Wass család részéről; mindegyik az 1750-es, 60-as években. (A hetvenes évektől kezdve a Teleki család sziráki, pesti, gyömrői jelenléte miatt ezek az utazások kevésbé relevánsak.) Természetesen lehetett több, a levelezésben nem említett vagy fenn nem maradt utazás, de a nagyságrendet ez nem befolyásolja: évenkénti személyes látogatások nem történtek. Olykor igen nevezetes alkalmakon nem vettek részt: például 1764-ben a Ráday család nem utazott el Teleki Lászlóné Ráday Eszter temetésére (RL C64/9. 250.); 1778-ban nem voltak ott Thoroczky Zsigmondné Teleki Eszter temetésén (RL C64/9. 264.), 1779-ben Teleki József nem vett részt Ráday Gedeonné és 1793-ban Ráday Gedeon végtisztességén (RL C64/8. 2544.; 2553.). Az akadályt leginkább a még gyakori pestisjárványok, egyes családtagok egészségi állapota, az asszonyok várandóssága és a rossz utakon való hosszadalmas és fárasztó utazás ténye jelentette. Ellenpéldaként említhető, hogy 1762-ben a Ráday család részt vett Teleki József erdélyi lakodalmán, ahová Teleki Klára így invitálta Ráday Gedeont: „*én ugyan szívesen várom hogy láthassam, és francziául egy pár Minuetre el híhassam*” (RL C64/8. 2557.). Vagy például 1764/65

fordulóján Szentpéteri Katalin hetekig időzött a Bécsben élő Thoroczky Zsigmondné Teleki Eszter mellett, aki nehéznek ígérkező szülése miatt kérte, hogy legyen vele (RL C64/8. 2354.).

A kutatás jelen fázisában Ráday Gedeon és felesége missilis anyagának (RL C/64–8 és C/64–9) feldolgozását végeztem el a budapesti Ráday Levéltár anyagából, és folyamatban van valamennyi Ráday–Teleki családtag levélváltásának átnézése. Természetesen a Ráday Levéltár anyaga nem tartalmazza a kiküldött leveleket; szükséges lesz a magyarországi és erdélyi levéltárak anyagának számbavétele. Rádayné Szentpéteri Katalin esetében, aki rengeteg levelet kapott nővérétől, Wassné Szentpéteri Erzsébettől – férje pedig Wass Györggyel állt rendszeres levélkapcsolatban – ez már megtörtént, sajnos negatív eredménnyel: a czegei Wass-levéltár anyaga nagyrészt fennmaradt (W. Kovács András, 2006), de éppen Wass György ágának korának anyaga veszett el az idők folyamán.

Jelen közleményemben olyan szemelvényeket közlök Ráday Gedeon és felesége levelezéséből, amelyek az eddig ismertekhez képest új információkat jelentenek.

A fiatalon elhunyt Teleki Pált, Teleki László és Ráday Eszter fiát úgy jellemzi a szakirodalom (vö. F. Csanak Dóra 1983., Egyed Emese 2014), hogy nagy reményekkel indult pályáján, szülei őt iskoláztatták először külföldön; ám adósságokat csinált, züllött életmódot folytatott, majd zsoldoskatonának szegődött és zavaros körülmények között elhunyt – F. Csanak Dóra szerint éhen halt. Esete öccse, Teleki József életét is meghatározta: emiatt vonakodtak őt külföldre engedni a szülei, s emiatt tartották a szokásosnál erősebb kontroll alatt. Teleki Pál pályája minden bizonnyal kisiklott valahol, bár a „züllés” megítélésében nem árt az óvatosság: a Teleki szülők nehezen fogadták el, hogy a nyugat-európai megélhetés nagyságrendekkel többbe kerül; és igen szigorú erkölcsi elveik a kártyát és a borozást sem tolerálták. Teleki Pál egyértelműen nem a tudományok, hanem a hadi karrier felé orientálódott, egyes források szerint őrnagyi rangot ért el; mindezek fényében a hirtelen éhenhalás nehezen elképzelhető végnek tűnik. – Szentpéteri Erzsébet leánya, Wass Éva 1756. áprilisában kelt, nagynénjéhez írt levele dönti el a kérdést és tisztázza a homályos halálesetet: *„nem tudom hogy ha hallották-e kedves Néném Asszonyék szegény gróf Teleki Pál úrfi halálát, ki is Prussiában véletlen halállal holt meg, mivel azt mondják, hogy az szállása hideg lévén, kovács szenet (apró kocszot; B.Á.) vitetett be és úgy fült meg; azolta az grófné (anyja, Ráday Eszter; B.Á.) fekszik”* (RL C64/9. 333).

A család egyik legkarakteresebb képviselőjéről, Teleki Józsefről többen írtak már. F. Csanak Dóra alapos monográfiája, tanulmányútjának forráskiadása számba vette valamennyi forrást, így a Ráday Levéltárban őrzött anyagot is. Ennek ellenére nagyon sok eddig ismeretlen és érdekes adalékot tartalmaznak a levelek. Nemcsak könyvügyekben állt intenzív kapcsolatban Ráday Gedeonnal – még nagyon fiatalon több külföldi tudományos mű beszerzését kérte tőle, s utána ezek bonyodalmas Erdélybe szállítását is meg kellett szervezni (debreceni ismerősök vették át a könyveket, majd megbízható debreceni kereskedők vitték tovább Szebenig). A levelezésben említett

könyvek beazonosítása, számba vétele F. Csanak Dóra munkájával megtörtént, azonban a könyvüggyel párhuzamosan és hosszú évekre kiterjedően Teleki József fáradozott különleges, ritka érmek felkutatásán Ráday Gedeon gyűjteménye számára. Mivel ez az éremgyűjtemény nem maradt fenn, különösen fontosak az erre vonatkozó adalékok. 1753 februárjában írja Ráday Gedeonnak: „*kedves bátyám uram régi római görög vagy egyéb megtartásra méltó pénzek iránt való parancsolatját is vettem [...], melynek megszerzésében [...] minden tehetségeimmel fogok igyekezni [...] írtam Borsai uramnak, a Zalaknai dominium gondviselőjének, hogy ha csak léssen módja ő kegyelmének benne szerezzen, és küldje meg nekem, gondolom is hogy ott leginkább nem csal meg a reménység, mivel ugyan Borsai uram sokat szerzett volt, és adott is az enyedi collegiumi Bibliothecájának*” (RL C64/8. 2513.). Júniusban örömmel jelenti, hogy: „*már kaptam egynéhányat, de azok között nevezetesen vagyon egy mely is méltó a megtartásra az ő nagy régiségéért, mivel még a Nagy Sándor apjái Philippusé volt, az görög reá metszett betűk még igen jól látszanak rajta, mint egy német forint akkora nagy, tiszta ezüst, ezek mellé még többeket is fogok szerezni ha lehet*” (RL C64/8. 2514.). 1757. január-márciusa között Bruckenthal Sámuel kormányzósági titkár, a szászok képviselője könyvtár- és éremgyűjteményének eladósorba kerüléséről tájékoztatja Ráday Gedeont, katalógust is küldene, de kiderült, hogy az még nincs (RL C64/8. 2522–23.).

Az 1759–61 közötti években került sor Teleki József külföldi tanulmányújtjára, erről a rendelkezésre álló szakirodalomban minden levelezési adalék megtalálható. – 1768 januárjában Marosvásárhelyről egy megdöbbentő hírrel, a Dujardin-perben való érintettséggel lepte meg nagybátyját. A Rádayakra, Telekiekre vonatkozó irodalomban ez eddig ismeretlen adat, és Jankovics József *Bethlenek, Vayak, Dujardinok...* című, igen alapos tanulmánya sem kapcsolja őket össze a perrel. A Dujardin család tagjai Dujardin János Ferenc francia császári ezredes leszármazottaiként kerültek Magyarországra, 1715-től a honosságot és nemességet nyert külföldiek közé tartoztak *nagyszekeresi* előnévvel. Erdélyi águk különösen tragikus, önsorsrontó, családi erőszakkal terhelt életutakat élt kezdettől fogva. Bethlen Ilona és Dujardin Ferenc fia, Dujardin György gyulatelki rémtettei 1765-ben vezettek odáig, hogy felesége, Jábróczky Katalin feljelentése nyomán letartóztatták. Hosszú bűnlajstroma jobbágyai szadista kínzásait és meggyilkolását részletezi, legalább tizennégy esetben. Az általában lopással gyanúsított embereket hosszasan kínozza a saját malmában (hogy a zúgás elnyomja a jajgatásokat), leláncolva tartva és végül agyonverve vagy lefejezve őket. Dujardint a környezete „nagy hazug”-nak tartotta, aki örültséggel határos fikciókat és konfabulációkat adott elő összeesküvésekről, tolvajokról, saját életének veszélyben forgásáról; miközben igen jó gazda és borász volt, hat gyermek édesapja. A feleség azért tette meg feljelentését, mert a jobbágyok folyamatos mézszárlása már a munkások eltűnésével fenyegetett a családi birtokon. Az ezt követő hosszas vizsgálat során Dujardin háziőrizetből a szamosújvári, majd a marosvásárhelyi börtönbe került, miközben bizonyított nemi erőszakkal, paráznasággal is bővült a bűnlajstrom. Elmeszakértői vizsgálatot rendeltek el, és Mátyus István szakvéleménye

mege erősítette azt a kettősséget, hogy bár tévképzetei (üldözési mánia) megállapíthatóak, ugyanakkor nem eszelős, cselekedeteinek tudatában van. – Ezen a ponton, 1768-ban számolt be Teleki József a további fejleményekről: „[...] kívántam [...] *Bátyám uramnak egy ide való újsággal kedveskedni: [...] állván bé [...] a Királyi Táblánál való hivatalomban a fiscus causái között [...] legelső vala a B. Dujardiné, kit a Director sok kegyetlenségéért, gyilkosságaiért, paráznaságaiért [...] ide [...] evocáltatott [...]. Ez az ember kétség kívül hogy a maga fatumát eludálja azt adta a Director actiójára feleletül, hogy azon jobbágyok, akiket ő iszonyú veretése által megölettetett és a maga házánál szörnyűképpen kínoztatott, a Rebellisek pártjára hajló [...] emberek voltak, és hogy ő azért fogatott most el [...] hogy a Rebellió ki ne tudójék. Mely erős mentségét hogy meg erősíthessen, egy Rebelliót álmodott [...] melynek feje G. Lázár János úr ő excellenciája, secundánsai minden reformátusok ugyan, de nevezetesen G. Bethlen Pál úr [...] B. Szilágyi és B. Szentkereszti. Az úr *Bátyám uram* (Ráday Gedeon) is [...] nem maradott ki a listából, mert azt mondja, [...] hogy *Bátyám uram circiter anno 1756dik esztendőben járt Erdélyben és [...] *Bátyám uram* akkor a Borussiai király követe volt az itt való reformátusokhoz; ő G. Wass György urat, mint jó barátját gyakran intette is, hogy az úrral, *Bátyám urammal* ne társalkodjék. [...] Ezen eszelősségre mutató költeményeit kacagni kellett volna talán ugyan inkább, mint fel venni és megcáfolni, mindazonáltal [...] illendőnek tartottam [...] egy Protestatiót beadni és adtam is be, annyival is inkább, hogy jóllehet ily rendeletlen hazugságai elméje háborodására bizonyosan mutatni látszanak, [...] medicus által megvizsgáltván az is úgy találta, s következképpen *Felséges Asszonyunk* is úgy resolvált, hogy mint eszes ember pereltessék.” – Azaz, Dujardin az erdélyi és magyar református nemesség elitjét vádolta meg azzal, hogy idegen uralkodókkal szövetkezve kívánják felszámolni a katolikus vallást Erdélyben. Ráday Gedeon nem vette félvállról a vádat; a Ráday Levéltárban fennmaradt egy fogalmazványa az al- és főkancellárokhöz intézve, amelyben ártatlanságát bizonyítja és közbenjárásukat kéri személye tisztázására Mária Teréziánál (RL C64/8. 3261.). Dujardin pere egészen 1771-ig húzódott, a formálódó ítélet nem egyszerű, hanem különösen kegyetlen és megszegyenítő kivégzést mért volna rá. Azonban március 30-án Borbála nevű leánya mérget vitt neki, és öngyilkosságra beszélte rá a család maradék becsületének megőrzése érdekében.**

E drámai epizód után egy tudományos érdekesség következik. Az ismert tény volt eddig is, hogy Cornides Dániel, aki az 1770-es években Teleki József tudós titkára volt, egész életében élénk szakmai – levelező – kapcsolatban állt tudóstársaival, főképp a történészekkel, így Pray Györggyel. 1770-ben került elő a később Pray-kódexnek nevezett kötetből az első magyar nyelvű szövegemlék, a *Halotti Beszéd és Könyörgés*, amelynek olvasata, értelmezése lázban tartotta a nyelvészeket és történészeket. Pray Györgyön és Cornidesen kívül Sajnovics János, Koller József, Gyarmathi Sámuel kapcsolódott be az exegetikai eszmecserebe. De, mint Teleki József 1771. július 11-én kelt leveléből (RL C64/8. 2539.) kitűnik, ő maga és Ráday Gedeon is csatlakozott a diskurzushoz. (Cornides Dániel és Ráday Gedeon könyv-

és műtárgybeszerzési ügyekben szintén együttműködtek a 70-es és 80-as években.)
 „A Cornides uramnak küldött magyar fragmentumokat én [...] psalmusnak magyarázom s’ a Cornides uram is úgy magyarázta anélkül hogy tudtuk volna egymás opinióját. [...] Mennyi milosthen ezt én is phrasisnak gondoltam mindgyárt, nem lévén jártas abban a szent nyelvben nem tudhatom hogy adhatnék legjobb terminatiót a milosthennek, azt sem a Mennyi Coelestemet tégyene é vagy pronomen interrogativum quantum. Hadlava choltat ezt én magyarázni nem merem. Cornides úr talán bátrabb lesz, mert az ilyenekben megvallom poltronább vagyok ő kegyelménél. Példának okáért a ge-t mind a két helyen én is szeretném geneseosnak tartani s ő kegyelme híre nélkül is annak próbálgattam tenni, de alig merem csak ki is mondani, ő kegyelme pedig mégis vagdalkozni kész volna mellette hogy az közönséges én pedig ezen praedikázió auctoráról oly formán gondolkozom hogy Liptó vagy Árva vármegyei magyar lehetett. [...] PS Juta egy magyarázat eszembe, azután nézem az úr bátyám uram observatióját arra a fragmentumra, hát éppen az hadlava choltat. Azt tartom, hogy hadlava-nak az első syllabája hal elmaradott, az v helyett pedig n kellett volna, és így halhatatlanná voltak teremtve leszesz belőle mert ebben a szóban choltat azt tartom, hogy a ch kettős v, vagy w volt.”

Összegzésként elmondható, hogy a missilis anyag célzott átolvasása számos még ismeretlen, közöletlen adatot is felszínre hoz, amelyek bővítik, kiegészítik, tisztázzák vagy új megvilágításba helyezik az ismert tényeket. A Ráday–Teleki családi kapcsolatra vonatkozó levéltári források teljeskörű számbavétele és feltárása reményem szerint a legtágabban értelmezett kulturális hatások, kölcsönhatások, kapcsolatok, közvetítések bemutatását szolgálja.

IRODALOM

- Berecz Ágnes 2016. „Semmi újságot írni nem tudok”. Ráday Gedeonné Szentpéteri Katalin levelezése, Ráday Gyűjtemény, Budapest. (kritikai kiadásban: <https://deba.unideb.hu/deba/raday/>)
- Constantinovitsné Vladár Zsuzsa 2019. *A Halotti beszéd korai közlései és a kortárs nyelvtudomány* = Bartók Zsófia Ágnes – Horváth Balázs (szerk.): *Írások a Pray-kódexről*, (Műhelytanulmányok 5.) Argumentum Kiadó – ELTE Vallástudományi Központ – Liturgiátörténeti Kutatócsoport, Budapest. 129–141.
- Csanak Dóra, F. 1983. *Két korszak határán. Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Csanak Dóra, F. 1987. *Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában. Teleki József utazásai 1759–1761*. (Régi Magyar Próza Emlékek 7.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Csikós Júlia 2013. *Ráday Eszter könyvtára*. Acta Siculica. A Székely Nemzeti Múzeum évkönyve 2012–2013, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 443–474.
- Demeter Zsuzsa 2011. *Kovácsnai Sándor levele id. Ráday Gedeonhoz és a Porábúl meg-éledett Főnixhez fűzött kommentárrészlet*. Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények 2011. 244–258.
- Egyed Emese 2014. *Apák és fiúk a széki gróf Teleki családban 1700-1841*. = Biró Annamária – Boka László (szerk.): *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoporthatások*. Partium Kiadó – reciti, Nagyvárád – Budapest. 79–95.

- Horváth Mária, M. 2018. *Ráday Eszter és Ráday Pál könyvei Esztergomban és Szegeden*. Magyar Könyvszemle 2018/1. 80–82.
- Jancsó Elemér 1960. *Adatok az erdélyi felvilágosodás történetéhez. Id. Ráday Gedeon levele Kovásznai Sándorhoz*. Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények, 1960, 3–4. sz. 370–375.
- Jankovics József 2013. *Bethlenek, Vayak, Dujardinok – Vay Erzsébet életének tükrében*. = Mercs István (szerk.): *Kuruc(kodó) irodalom. Tanulmányok a kuruc kor irodalmáról és az irodalmi kurucokról*. (Modus Hodiernus 6.) Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, Nyíregyháza. 87–196.
- Kiss Áron 1876. *Kovácsnai Sándor három levele b. Ráday Gedeonhoz Gyöngyösi István munkáiról*. Figyelő, 1876, I. sz. 366–374.
- Kiss Áron 1882. *Bod Péter levelei Ráday Gedeonhoz könyvgyűjtési ügyekben*. Magyar Könyvszemle 7 évf., 1882. 257–263.
- Kocziány László 1970: *Id. Ráday Gedeon Kovásznai Sándornak Marosvásárhelyre*. = Kocziány László (bev., s.a.r.): *Az ész igaz útján*. Kriterion, Bukarest. 190–194.
- Kovács András, W.–Valentiny Antal 2006. *A Wass család cegei levéltára*. (Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára 3) Kolozsvár.
- Ladányi Sándor 1973. *Aranka György levelei Ráday Gedeonhoz (1789–1791)*. Acta Historiae Litterarum Hungaricum, XIII., 1973. 159–171.
- Ladányi Sándor 1975. *Zrínyi Török Áfiuma és Gyöngyösi verseinek XVIII. század végi kiadástörténeti problémáiról. Zilahi Sámuel levelei Ráday Gedeonhoz (1787–1792)*. Irodalomtörténeti Közlemények LXXIX. évf., 1975. 482–498.
- Segesváry Viktor 1992. *A Ráday Könyvtár 18. századi története*. Ráday Gyűjtemény, Budapest.
- Szabó Ágnes 2002. *Bod Péter levelei Ráday Gedeonhoz = A Ráday Gyűjtemény Évkönyve X. Ráday Gyűjtemény, Budapest. 207–218.*

NOTE DIN CORESPONDENȚA FAMILIILOR TELEKI ȘI RÁDAY
ÎN SECOLUL AL 18-LEA

(Rezumat)

Legătura dintre familiile Teleki și Ráday a început prin căsătoria dintre Eszter Ráday și László Teleki în 1732, această căsătorie punând bazele stabilirii ulterioare a familiei Teleki în Ungaria. Rețeaua familială simbolizează o strânsă legătură între Transilvania și Ungaria, atât din punct de vedere cultural, cât și politic. Studiile de istorie literară de până acum au consemnat câteva date esențiale despre această legătură, însă acestea nu au fost prezentate încă în contextul și în realitatea vieții de zi cu zi. Corespondența de familie oferă o idee despre aceste legături, oferindu-ne multe informații inedite în acest sens. În faza actuală a cercetării, am prelucrat o parte a corespondenței dintre Gedeon Ráday și soția sa (RL C/64–8 și C/64–9), aflate în Arhivele Ráday din Budapesta, și este în curs de prelucrare corespondența dintre toți membrii familiei Ráday–Teleki. Fragmentele prezentate clarifică împrejurările morții lui Pál Teleki; ele oferă de asemenea informații noi privind mărirea colecției de medalii a lui Gedeon Ráday (între timp pierdută). Una dintre scrisorile lui József Teleki din 1768 dezvăluie că György Dujardin l-a acuzat și pe Gedeon Ráday în procesul Dujardin (declarația explicativă a lui Gedeon Ráday către cancelarie a supraviețuit, de asemenea). În cele din urmă, o scrisoare din 1771 dovedește că József Teleki și Gedeon Ráday s-au alăturat, prin mijlocirea lui Dániel Cornides, discuției privind citirea și interpretarea corectă a textului *Halotti Beszéd és Könyörgés* (Discurs funebru și Rugăciune), primul text scris în limba maghiară, descoperit și publicat în 1770.

Cuvinte-cheie: familia Ráday, familia Teleki, corespondență, György Dujardin, primul text scris în maghiară.

EXCERPTS FROM THE CORRESPONDENCE OF THE TELEKI AND RÁDAY FAMILIES
IN THE 18TH CENTURY

(Abstract)

The connection between the Teleki and Ráday families began with the marriage of Eszter Ráday and László Teleki in 1732, this marriage laying the foundations for the subsequent settlement of the Teleki family in Hungary. The family network symbolizes a close connection between Transylvania and Hungary, both culturally and politically. Studies of literary history so far have recorded some essential facts about this relationship, but the context and reality of everyday life have not yet been presented. Family correspondence gives an idea of these connections and provides a lot of new information. In the current phase of the research, we have processed part of the correspondence between Gedeon Ráday and his wife (RL C/64–8 and C/64–9) in the Ráday Archives in Budapest, while the correspondence of all members of the Ráday–Teleki family is currently being processed. The excerpts presented clarify the circumstances of Pál Teleki's death; these also provide new information on the growth of Gedeon Ráday's medals collection (which has since disappeared). One of József Teleki's letters from 1768 reveals that György Dujardin also accused Gedeon Ráday in the Dujardin trial (Gedeon Ráday's self-explanatory statement to the chancellery also survived). Finally, a letter from 1771 proves that József Teleki and Gedeon Ráday joined, through the intercession of Dániel Cornides, in the discussion on the correct reading and interpretation of *Halotti Beszéd és Könyörgés* (Funeral Discourse and Prayer), the first text written in Hungarian, discovered and published in 1770.

Keywords: cultural history, history of language, family correspondence, Teleki family, Ráday family.

Dunamelléki Református
Egyházkerület Ráday Gyűjteménye
1092 Budapest, Ráday utca 28.
berez.agnes@rgy.hu

RATZKY RITA

PETŐFI SÁNDOR ÉS SZENDREY JÚLIA

Kulcsszók: fővárosi költő, értelmiségi ifjú pár, forradalom, gyermekvárás, Józef Bem, eltűnés.

A magyar irodalom leghíresebb költői és értelmiségi párjáról szolt az előadás¹ és most annak leírt, megszerkesztett szövege. Egy röpké év kellett hozzá, amíg a fiatalok kisebb félreértések után a házasságig jutottak. A magyar történelem: a polgári forradalom és a szabadságharc azonban megrengette ezt a párkapcsolatot. Szendrey Júlia özvegy lett, és hogy egyetlen gyermekét Petőfitől fel tudja nevelni, házasságot kötött Horvát Árpád történésszel. Irodalmi pályafutása az ezután még három felnőtt gyermeket szülő asszonynak ettől kezdve bontakozott ki.

Az idei Petőfi-émlékév a költő keresztelésének 200. évfordulója miatt jött létre, ami Kiskőrösön történt meg, erre adat van a város evangélikus templomának keresztelési anyakönyvében. Akkor születési anyakönyv még nem volt.

Petőfi és Szendrey Júlia 1846 őszén, szeptember 8-án ismerkedett meg Nagykárolyban, a megyebálon. A vonzalom azonnal kialakult, de mindketten erős személyiségek voltak, és így egy év kellett hozzá, míg házasságot kötöttek. Közben Petőfinak volt egy félrelépése 1846 decemberében Debrecenben; egy színi előadáson megszédült a költő attól, hogy Prielle Kornélia elénekelt egy versét, amikor látta, hogy a férfi ott van a színházban. Petőfi majdnem feleségül vette a színésznőt, de szerencsére ez vallási különbségük miatt ott és akkor nem történhetett meg. A sztori híre azonban Erdődre is elkerült, és amint Szendrey Júlia naplójából tudjuk, ez az elképesztő esemény fellobbantotta az idősebb Szendrey-lány szerelmét. Ez a személyes találkozások és a levélváltások során szerelemmé mélyülő kapcsolat arra vezette az akkor még csak 19 éves leányt, hogy apai áldás nélkül, csak az édesanyja és a tanúk jelenlétében házasságot kössön a biztos egzisztenciával nem rendelkező költővel. Az esküvőre szeptember 8-án került sor az erdődi evangélikus templomban, a házasságkötés bejegyzésre került az anyakönyvbe, ami ma Nagybányán, az Állami Levéltárban található. Az erdődi kápolna oltára a Szatmárnémetiben lévő templomban van kiállítva.

Petőfi a barátját, Egressy Gábor színészt kérte meg, hogy amíg a házaspár Koltón, Teleki Sándor kastélyában van, keressen nekik Pesten lakást. Egressy a kért

¹ Az előadás *A mi Petőfink. Kezdetek* című, a Kolozsvári Lucian Blaga központi Egyetemi Könyvtár által szervezett, kiállítással egybekötött tudományos konferencián hangzott el, 2023. március 10-én.

feladatot teljesítette is, így kerültek a Dohány utcai lakásba, ahol később Jókai Mór barátjuk az albérlőjük lett.

Petőfi már a házasságuk előtt is tudta levelezésükből, hogy Szendrey Júlia jó íráskészséggel rendelkezik. Ezt a képességét férjként is díjazta. Feleségének nem kellett háztartást vezetnie, az ételt az Arany Sas nevű vendéglőből hozatták. Így az asszony ugyanúgy olvashatott vagy írhatott napközben. Bár azt tudjuk, hogy Júlia írói pályája Petőfi halála után bontakozott ki. Kivételnek a *Napló* részei tekinthetők, amik megjelentek az Életképekben még Petőfi idejében, később pedig a halála évében, 1868-ban a Magyarország és a Nagyvilág című folyóiratban.

Egressy Gábor Petőfinek írt leveleiből a Dohány utcai lakásról 1847 aug. 7-én ezt olvashatjuk: „Szállás már van fogadva számodra, de nem vagyok ebbeli eljárásommal megelégedve, mert a szállás szép ugyan, de méregdrága. Közel van hozzánk a Dohány² utcában, Schiller-ház, első emelet, most Kozmovszky lakik benne, a Marczibányi praefectura. Három utcaszoba, alkofen, előszoba, gazdasági konyha stb. 650 váltó forintért, mellynek negyedét mindig előre kell fizetni. Te ugyan engem csak 500 vforintig hatalmaztál fel [...] De néztünk legalább ötven szállást [...] 1. hogy hozzám közel legyen [...] 2. hogy kívül a miénken ne legyen, hanem befelé. 3. hogy 3 szoba legyen. 4 hogy száraz, tiszta, s jó levegőjű legyen. 5. hogy legalább egy szoba utcára legyen. 6. hogy 500 forintnál drágább ne legyen.” (Petőfi 1964 VII.: 78–79)

A hosszú koltói nászútról, amit Teleki Sándor palotájában tölthettek, beköltöztek a Dohány utcába, és attól fogva érett értelmiségi életet éltek. A fiatalasszony mindenben támogatta a férjét. A március 15-e előtti éjszakánál olvashatjuk a *Lapok Petőfi Sándor naplójából* című műben: „az éj nagy részét ébren töltöttem feleségemmel együtt, bátor, lelkesítő, imádott kis feleségemmel, ki mindig buzdítólag áll gondolataim, terveim előtt, mint a hadsereg előtt a magasra emelt zászló” (Petőfi 1964 V.: 81). Néhány nappal korábban, amikor a *Nemzeti dalt* írta, felesége „a másik asztalnál nemzeti fejkötőt varrt magának” (Uo.: 81).

Amikor a feleség 1848 őszén egyedül volt állapotosan, arról *Naplójában* 1848. október 2-i dátummal a következőket olvashatjuk: „Oh te kapcza-kötő, főzőkanalat forgató teremtése az istennek: asszony, hogy érzed most magadat? [...] most midőn férjünk, kedvesünk fegyvert ragadva rohan a hon megmentésére véres harcot küzdeni, most midőn minden pillanat halált hozhat életünk legdrágább kincsére, mit csinálunk, mit csinálhatunk mi [...] Mit csinállok én addig míg Sándorom oda van? Én ki előtt az élet semmit-érő utálatos teher volna Sándorom nélkül? én, ki ő mellette elfeledkezem égről, földről: én, ki nem ismerek boldogságot az ő bírhatásán kívül; én, ki a pokolba elmennék érte, mire jutottam én most, midőn kenyértörésre került a dolog? Mivel mutatom én még olly kiválónak képzelt szerelmemet? Oh, hogy el nem süllyeszt a szégyen! nem vagyok képes egyébre, nem engednek a körülmények

² Az eredeti kiadásban kis d-vel írva.

szerelmemért többet tenni, mint szépen itthon ülni, kötni és főzni, foltozni és rántásokat keverni!

Én, ki előtt a világhistória minden hősi sem tettek többet, mint mennyire őket az alkalom, a sors segíté, mint mennyit én akartam tenni és hittem is, hogy tenni fogok. Most már nem kívánok, nem álmodoznám külön, kiváló szerepül a nagy szellemek között, nem vágnék soha saját hírre, dicsőségre, elég volna az is, sőt főboldogságomnak tekinteném, ha Sándoromat követhetném, ha csak vele mehetnék, merre ő megy, ha csak mindig láthatnám él-e? Ha szívem egyszerre szűnnék meg dobogni szívével. Ha a csata után élne, hogy én lehetnék az első, ki őt üdvözelném, s ha elesnék a karom lenne a koporsó, mely őt felfogná s én lennék az árnyék, mely utána szállna a sírba s ott véle együtt enyésznek el.”³

Házasságuk mindössze alig több mint másfél évig tartott. Petőfitől ugyanúgy visszakapta az alkalmazkodását, ahogy ő adta. Ennek talán a legerőteljesebb vonása az az esemény volt, hogy a költő a szabadságharc idején, minthogy a felesége éppen állapotos volt, Zoltánka megszületéséig, sőt utána még egy-két hónapig nem állt be katonának, amiért a közvélemény elítélte, és ez a dolog cikkekben is megjelent. 1849 elején azonban Bem tábornok mellé állt, akivel szinte apa-fiú kapcsolatban voltak. Bem próbált rá vigyázni, ezért is kapta a futár megbízatást, mint honvédszázados pontosan 1849 januárjában. Ezt el is vállalta, holott korábban volt egy Pestről írott levele a Tábornok Úrnak 1848. június 20-án, amelyben ez áll: „*Hazámat tollammal fogom szolgálni, nem kardommal [...]*” (v.ö. Kedves – Ratzky 2009). Valójában azonban nem így történt, mert ősszel egy-két hónapot katonasággal töltött, november vége felé azonban szabadságot kért, főképpen felesége közeli szülése miatt.

1849 februárjában, már a fia megszületése után majd két hónappal Petőfi újra Bem szolgálatába állt. Katonai működése nem volt egyszerű, nem tartott be bizonyos dolgokat, például az egyenruhájához fehér kihajtós inget használt. Nem vette azt figyelembe, hogy nem lehet ilyen eltéréseket tenni. Mindazonáltal Bem irányításának, rendelkezésének következtében katonai kitüntetést is kapott. A futári szolgálton kívül másik segédtiszti feladata az volt, hogy 1849. május 3-ig ő készítette el Bem számára a Kossuth Lajoshoz, illetve az Országos Honvédelmi Bizottmányhoz küldött iratokat, később azonban az Anton Knoz nevű hadititkár írta ezeket németül. Közös munkájuk dokumentuma, illetve a Bemnek szóló, az iránta való tiszteletnek egyik legkiemelkedőbb költeménye Petőfinek a *Vajdahunyadon* című verse, amit 1849 április 14-én írt a költő. A verset a törzsorvos fordította le és mondta el a tábornoknak németül. Bem tábornokot Petőfi a négyszáz évvel korábban élt Hunyadi János alakjával és tiszteletével ábrázolja.

1849 július 31-én látták Petőfit utoljára a fehéregyházi és héjjasfalvi vereség után menekülni az oroszokat segítő kozákok elől. Szendrey Júlia hiába várta haza

³ Hogy nem kenyértörésről volt szó, azt Petőfi *Bucsu* című, 1848 október 17–22. között Erdődön írt verse is bizonyítja. Rosszul fogalmazott.

a férjét, ezért saját kutatást végzett azokon a csatahelyeken, ahol Petőfi Bem segédtisztjeként megjelent. Próbált azoktól is információt gyűjteni, akiknek valamilyen emlékezése volt Petőfi utolsó látásáról. Szendrey Júlia 1850. július 21-i írásában olvashatjuk: „*Udvarhelyszékben, Keresztúron lakó gyógyszerész – kinek nevét ugyan nem tudom [mi tudjuk, Lengyel Józsefről van szó], de őt szükség esetében tanúul felhíni magamat kötelezem, ki azon időben az erdélyi főseregnél lévén e belüli tudakozásaimra ezt felelé: ő Petőfi Sándort azon pillanatban látá utoljára midőn az kozákok által körülvértve, szakasztatott el a futó hadseregtől. Ezentul többet nem látták s a valószínűség ottan elvesztét bizonyítja, mit még hitelessé tesz: Udvarhelyszéki katonai parancsnok B. Hayte [August Heydte] azon állítása mely szerint ő a csata után körbejárta a csatateret és a halottak között látott egy holttestet, amelyet öltözeté, és alakja leírásából Petőfinek lehet elismerni*”.

Most pedig hadd beszéljek, amennyire az idő engedi, Szendrey Júlia életművéről. Először a költeményekről lesz szó. Gondoljuk meg azért, hogy mennyire nehéz lehetett egy világirodalmi alkotói színvonalú férj után belevágni a versek írásába. Az első verse 1854-ben született *Miért van így?* címen. Ez is, mint számos más verse, Petőfi halála utáni megkeseredett életét tükrözi, ezt nem akarta akkor publikálni, mert ismert okokból kötött, második házasságának alanyát, Horvát Árpádot, az ismert történészt nem akarta megsérteni vele, hiszen ő volt az, aki az özvegy további életét Pesten anyagilag biztosítani tudta. A *Miért van így?* című vers az ő belső válságát tükrözi a szerelem nélküli élet reászakadásáról: „*Forró lánggal égni / Aztán elhamvadni / Boldog szerelemtől!... / Mért nem ez a sorsom?*” a keserűséget tárja az olvasó elé, ami a szókészletben egészen elképesztő szintre készíti a költőnőt: „*Növényként tengődni, / Féregként tenyészni, / Életföladatom!*”

Más költeményében is vissza-visszatér ez a féreglét. A versben tehát enjambementokkal találkozunk, nem amatőr vers, ha nem is hibátlan.

Nézzünk egy másik Szendrey-verset, a *Három rózsabimbót* (1856), aminek a kézírata a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárában található.⁴ A vers az anyaság apoteózisa. Nagy veszteségére a gyermekek hoztak gyógyírt, feledést vagy legalább kárpótlást. Petőfi Zoltánról szólva jól formáltak a sorok, sikeres a megfogalmazás: „*Először is terólad / szerelmem virága / Kihalt boldogságom / Egyetlen zöld ága. // az eltépett multnak / Élő bizonyosága. / A lehullott csillag / Fennmaradt sugára.*” (Bihari 1909: 62–66).

A második rózsabimbó Horvát Attila, aki már a második férj első gyermeke: „*Fehér rózsabimbóm / Borulj a szivemre / Hadd dobogjon áldás / Szőke kis fejedre // Halod-e mit beszél / Érzed-e mint szeret / Kincsenek, gyöngyének / Mért nevezte tégedet // Érzed-e mint áll meg / Egyszerre verése / Ha arcod találja szellő lebbenése?*”

⁴ PIM Kéziratár V. 663. Autográf tintaírás, teljes aláírással. Lásd Ratzky Rita, Petőfi Zoltánról, a „lehullott csillag/Fennmaradt sugára”, in „Halhatatlan a lélek”.

A szív metafora nagyon sikeres, az asszony azonosítja magát a saját szívével. A vers viszonylag egyszerű nyelvezete azért dicséretes, mert úgy van megírva, hogy azt a gyermekek is értsék, legalábbis a legnagyobbik (Zoltán) bizonyosan. A legkisebb fiú, ifj. Horvát Árpád a harmadik rózsabimbó, nála az apró „rózsalevél”-től a „hét ország”-ig lobog az anyai lelkesedés. Szendrey a szenvedély kifejezésének lehetőségeit alaposan megtanulta első férjétől, de ez nem ment volna nála a tehetség megléte nélkül. A szóbanforgó költemény befejezése a következő: „*Minden anya közt én / legboldogabb vagyok!*”

Szendrey Júlia elbeszéléseket is írt, ezek közül most *A fenyő és a vadrózsáról* beszélek. A mű 1868-ban jelent meg. Úgy gondolom, hogy ebben a történetben Petőfi Sándor és Szendrey Júlia alakja képzelhető el a címben megjelenő főszereplők mögé. Ebben a műben is kapunk egy viszonylag hosszú bevezetőt, ami azt mutatja meg elsősorban, hogyan élnek az átlagos növények, azok általában az emberek. Nem zavarja meg semmi rendkívüli a világukat, élnek a maguk életét az évszakok és az évek során. Nem így van a sziklacsúcson a fenyőfa, egyedül kell megküzdenie mindenféle viharral. A nagy tehetség magányossá tesz, csak a legnagyobbak nem irigyek, csak a legbékésebb lelkűek tudnak elviselni az átlagostól a legcsekélyebb mértékben is eltért viselkedést. Egyszer azonban meglepetés érte a fenyőfát, egy gyöngye kis vadrózsabokor nőtt az ágai alatt. A nagy ember és társa: ez a téma ebben az elbeszélésben. Boldogságukat egy nagy vihar szakította félbe: egy villám tönkretette a fenyőfát. A mesélő (a narrátor) meggyőzi az olvasókat, hogy a fenyőfát nem kell sajnálni, mert boldog volt, amikor meghalt. Ajánlom a kedves hallgatóságnak a többi elbeszélést is, amúgy még kilenc írásáról van szó.

Úgy gondolom, érdekelni fogja önöket, hogy Szendrey Júlia Andersen fordításából is közölt. A 16 fordításból egyről szeretnék részletesebben beszélni. Szendrey Júlia természetesen nem dánból, hanem németből fordította a meséket. Monográfiámban⁵ természetesen mind a 16 Andersen-fordítást elemzem, most csak egyről fogok beszélni. *A kis gyufaárus leánya* fordításának első bekezdései:⁶

„*Iszonyú hideg volt, havazott, és már majdnem egészen sötét este volt: az év utolsó estéje.*

Ebben a hidegben és sötétben egy szegény kis leánya mendegélt az utcán hajdonfővel [kissé népies, nyelvjárási forma, R.R.] és mezítláb. Midőn hazulról eljött, igaz, papucs volt a lábán; de mit használt az? Igen nagy papucsok voltak azok [nem kellene többes számban írni – R.R.], miket eddig anyja viselt, akkorák voltak. Leestek a kis leánya lábairól, midőn az utcán keresztül futott, mert két kocsi iszonyu sebességgel robogott el mellette. [...]” (Ratzky 2018: 231).

Hasonlítsuk össze a Szendrey-fordítást két későbbi fordítással. Mikes Lajos fordításának címe, az első bekezdés eleje: *A gyufaárus kis leány. „Borzasztó hideg volt. Hullt a hó és már estére járt az idő. az év utolsó estéje volt. Szilveszter este.*

⁵ Ratzky Rita 2018. *Szendrey Júlia: Családi levelek. Szendrey Júlia élete, pályája és levelezése Szendrey Máriával.* Szépművészet Könyvek. Akadémiai Kiadó, Budapest.

⁶ A német szöveget lásd a Szendrey-monográfiám 230. oldalán.

A hidegben és a sötétben egy szegény kis leány mendegélt az utcán hajadonfővel és mezítláb.” (Mikes – Dernői Kocsis 1930).

Rab Zsuzsa fordításának címe és első bekezdésének egy része: *A kis gyufaárus lány. „Kegyetlen hideg volt, hullott a hó és már sötétedett: az esztendő utolsó napját mutatta a naptár. A kemény hidegben egy szegény kislány járta a sötétedő utcákat, hajadonfőtt és mezítláb.*” (Ratzky 2018: 231).

A kis gyufaárus leányka az egyik nagyon népszerű Andersen-mese. Szívszorító paradoxon: gyufát árul a kisleány, amivel tüzet lehet gyújtani, mégis megfagy a szilveszteri utcán. Szülei parancsolták ezt meg neki, és amint látjuk a mesében, nemcsak ők, hanem az utca emberei is érzéketlenek iránta. Elkezd meggyújtogatni a kötényében magával vitt gyufaszálakat. Amíg égnek, gazdag lakásokat világítanak meg karácsonyfával, terített asztallal. Képzelnünk kezd a kislány, a karácsonyi gyertyákat csillagoknak látja, amelyek közül egy lehullik. A nagymamájától tudja, hogy ilyenkor valaki meghal. Kérte a nagyanyját, hogy jöjjön le érte valaki az égből, és ő megtette azt. A gyermeki kiszolgáltatottság története ez. Szendrey fordítása szívhez szóló.

Köszönöm szépen Egyed Emesének a kolozsvári meghívást, és ezért is szeretnék Petőfi és Szendrey kolozsvári látogatásáról is beszélni. Az ifjú pár 1847. október 21-én este érkezett meg Kolozsvárra. Az akkor nagyon híres Biasini vendégfogadóban szálltak meg (Mikó 1978: 28). A közvélemény városi pletykából tudta, hogy Kolozsvárott van a „koszorus költő”. Erről az élményről Petőfi saját maga is beszámol Kerényi Frigyes barátjának, ez a *XIX. Úti levél* egy része: *„Kolozsvár, october 21. 1847. [...] Már egy pár órája Kolozsvárt vagyok, s még mindig azon töröm a fejem, hogy csakugyan itt vagyok-e vagy sem? annyiszor indultam már ide s fordultam ismét vissza útközben, hogy végre örökös obsittal küldtem el a reményt, e városba valaha eljuthatnom. Annyi bizonyos, hogy Koltóráról eljöttem, vagyis tulajdonképpen eljöttünk, TÜNKG; röviden szólva, hogy már nem magam utazom, hanem másodmagammal, tudniillik az én kis feleségecskémmel. Ah, csak szép az, ha az ember világosan és röviden tudja magát kifejezni [...] Midőn beérkeztem Kolozsvár külvárosába, hirtelenében azt gondoltam, Debrecenbe jutottam; apró parasztházak, s az utcán feneketlen sártenger; de amint berobogtunk a Magyar-kapu alatt a városba: megváltozott a világ, s nagyot lélekzettem örömben, hogy hála istennek csalódtam, [...] benn valék a kicsiny, de élénk és kedélyesen tarka Kolozsvárban, mellynek utcáit most gyönyörrel szemlélem a Biasini fogadójának egyik ablakából [...]”* (Mikó 1978: 30)

A sajtóból tudhatjuk, természetesen kolozsvári adatok alapján, hogy hogyan is telt ez a két napja Petőfinek. A Biasini szálló előtt sokan várták költőnket, aki beszédet mondott az érdeklődőknek. Ahogy emlékeznek, barna úti ruhában és kihajtott fehér inggallérban [Tirczka Eszter közlése nyomán]. Azt is tudjuk az eddigi emlékezéseken alapuló cikkekből, hogy a költő az ottani országgyűlésre is ellátogatott. Petőfi az akkoriban szokásos fáklyászenével is meg lett tisztelve a fogadó szobájának

ablaka előtt. Estére kelve díszvacsorát szerveztek az ifjú házaspárnak, ahol a költő a *Dalaim* című versét elszavalta. A vendégség végén pedig Petőfi „népdalaira” szerzett zenedarabokat énekeltek el. A vendégfogadó falán 50 év múlva emléktáblát helyeztek el.

Most egy nagyon tartalmas írást szeretnék röviden megemlíteni, néhai Kozma Dezső írását. A 2000-ben megjelent írásáról szólok röviden, aminek címe *Petőfi – több nyelven – Kolozsvári kutatók Petőfi megismertetéséért* (Gulya – Kerényi 2000). Az írásnak már az első bekezdése is nagyon tartalmas: „Az erdélyi szellemi élet központjának számító Kolozsvár több évszázados irodalmi múltjáról sokféle forrásból tájékozódhat ugyan az érdeklődő, feltérképezésre váró terület mégis akad bőven. (Elég, ha a múlt század végének tudományos, irodalmi, művelődési törekvéseire, a vidék szellemi életének összefogására vállalkozó erőfeszítésekre gondolunk.)” (Uo.: 183). Felhívom a figyelmüket az egész írás elolvasására, többek között Meltzl Hugó, Ferenczi Zoltán, Csernátoni Gyula, Barabás Ábel, Farnos Dezső tevékenységéről van szó benne. Ugyanebben a kötetben található Dávid Gyula ugyancsak kolozsvári irodalomtörténész *Petőfi románul* című írása (Uo.: 171–182).

IRODALOM

- Bihari Mór (szerk.) 1909. *Petőfiné Szendrey Júlia Költeményei és naplói*. Petőfi könyvtár VII. füzet. Kunossy, Szilágyi és Társa, Budapest. 62–66.
- Gulya János – Kerényi Ferenc (szerk.) 2000. *Petőfi a szomszéd és rokon népek nyelvén*. Kisebbségkutatás könyvek. Lucidus kiadó.
- Kedves Gyula – Ratzky Rita 2009. *Csataterek Petőfije*. Timp Kiadó, Budapest.
- Dr. Mikes Lajos – Dernői Kocsis László (szerk.) 1930. *Szendrey Júlia ismeretlen naplója, levelei és haláloságán tett vallomása*. Genius Kiadás, Budapest.
- Mikó Imre 1978. *A csendes Petőfi utca*. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár-Napoca. 28.
- Petőfi Sándor összes művei V, VII. Petőfi Sándor levelezése*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 78–79.
- Ratzky Rita 2018. *Szendrey Júlia: Családi levelek. Szendrey Júlia élete, pályája és levelezése Szendrey Máriával*. Szépművés könyvek. Akadémiai Kiadó, Budapest.

SÁNDOR PETŐFI ȘI JÚLIA SZENDREY

(Rezumat)

Articolul de față, care este rezultatul unei conferințe, are ca temă cea mai cunoscută pereche de poeți și intelectuali din literatura maghiară. A fost nevoie de un an pentru ca tinerii să se căsătorească după mici neînțelegeri. În ciuda mariajului fericit, istoria maghiară, prin revoluția civilă și lupta pentru libertate, a zguduit această relație: Júlia Szendrey a devenit văduvă, iar pentru a-și crește copilul, care a fost rodul căsniciei ei cu Petőfi, s-a recăsătorit cu istoricul Árpád Horvát. Júlia Szendrey și-a început cariera literară abia după această a doua căsătorie, din care au rezultat încă trei copii.

Cuvinte-cheie: poet din capitală, pereche tânără de intelectuali, revoluție, nașterea copilului, József Bem, dispariție.

SÁNDOR PETŐFI AND JÚLIA SZENDREY

(Abstract)

The paper, which follows a previously held conference, is about the most famous poetic couple in Hungarian literature. It took a fleeting year for the young people to get married after minor misunderstandings. Hungarian history: the civil revolution and the struggle for freedom, however, shook this relationship; Júlia Szendrey became a widow, and, in order to raise her only child from Petőfi, she married the historian Árpád Horvát. After this second marriage, which resulted in another three children, Júlia Szendrey began her literary career.

Keywords: poet from the capital, young pair of intellectuals, revolution, birth of child, József Bem, disappearance.

Petőfi Irodalmi Múzeum
Budapest, Károlyi utca 16.
ratzkyritamagdolna@gmail.com

NAGY L. JÁNOS

A SZEMIOTIKAI TEXTOLÓGIÁRÓL ÉS A TANÁRKÉPZÉSRŐL

Kulcsszavak: szemiotikai textológia, didaktika, kutatóközösség, *studium generale*, tanárképzés.

Az alábbi gondolatmenet alapoz Petőfi S. János tanár úr publikált kijelentéseire, az interjúkban és tanulmányokban közölt összefüggésekre. Ugyanígy hivatkozik olyan elhangzott mondatokra, szűkebb vagy tágabb körben kimondott szavakra, olykor megtörtént eseményekre, amelyeknek a végiggondolása szemléletesen példázza a címben jelölt összefüggést. Az Olvasó szíves empátiájával él (szándéka szerint nem él vissza) ez az írás a személyesen, baráti beszélgetésben Tanár úrtól hallottak idézésével; olyan események felidézésével, amelyek a szerzővel és barátaival, kollégáival történtek. Meggyőződésünk szerint mindezek egybehangzón szolgálgják a következő megállapítások érvényességét.

1. Hogyan tanított Petőfi tanár úr?

A didaktikai megközelítés a természeténél fogva a hogyanra összpontosít: arra, amiként a TeSWeST (később VeSReST) szövegkutatójaként Petőfi tanár úr ismertette, értelmezte, szóban és nyomtatásban terjesztette nagy hatású elméletét. Mint alább látni fogjuk, Petőfi teljes tudatossággal törekedett arra, hogy elméleti megállapításait közvetlenül kapcsolja össze azzal, ahogyan kijelentéseinek, példázatainak, következtetéseinek közlése történik/történjék.

Témánk szempontjából elengedhetetlen annak kiemelése, hogy kisiskolás korától Petőfi életének szerves része, sőt nélkülözhetetlen része volt a tanítás. Kezdetben iskolatársainak korrepetálása, kisebb-nagyobb tanulók oktatása, később hivatásszerű tanításuk tanárként, a felsőoktatásban oktatóként.¹ Igazán akkor érezte jól magát, ha hallgatóság előtt fejthette ki gondolatait. A gyermekkorától megszokott didaktikai beállítottság Debrecenben elmélyült az egyetemi színpad tagjaként az irodalmi szövegek kedvelt előadási, tolmácsolási feladataival. Közvetlen indítéka ennek a cikknek: a *Szövegteni kaleidoszkóp 1. Antológia* szerkesztésében együtt dolgozhattam Tanár úrral.

Máig fennmaradt a több nyelven megtörtént esetek története, amelyekben hallgatói arra kérték: inkább ötször hallgatnák szóban, mint hogy egyszer olvassák

¹ Sajnos, szerény életkörülményei miatt rá is szorult az ebből elérhető csekély jövedelemre. L. Petőfi mondatait az Emel Sözer-Hübert-interjúban: Hölker–Marello 2011, 347–348.

írásait. Figyelembe véve a kezdetben elsősorban német és angol nyelven születő, a pontos kifejezést szem előtt tartó megformálódást, Petőfi szövegei nem jelenthettek könnyű olvasmányt az érdeklődők számára. (Végiggondolva a különböző nyelveken írásban/nyomtatásban publikált köteteinek és tanulmányainak könyvtárnyi mennyiségét, elképzelhetetlen, hogy életéből telhetett volna elég idő ötször ennyi előadás megtartására.) Tegyük hozzá ehhez azt az estét, amely során Tanár úr 1992-ben Pécsen adott elő az általános nyelvészet szakos hallgatók számára Montague szintaxisáról. Voltak hallgatói, akik letették a tollat, hogy minél teljesebben követhessék az elhangzottakat.

Fentebb idéztük Petőfi szóban előadott gondolatainak rendkívüli hatásosságát. Luigi Lacché (a Maceratai Egyetem rektora) többek között ezt írta az özvegynek 2013. február 13-án: „*Sokan vannak, akik szerették és szeretik Petőfi tanár urat. Voltak, akik a TeSWeST-ként ismert teória megalkotásában dolgoztak vele együtt. Mások csak személyesen lehettek jelen az óráin. De mindannyian érezték, különösen szerencsések: nemcsak a magas tudományos színvonalat jelentő tartalom miatt, hanem a szokatlan és nagyon intenzív mód miatt is, amellyel a témáit előadta.*”²

Az alábbi gondolatmenet sajátos folytatója két korábbi cikknek.³ Az első a szemiotikai textológia vázlatos ismertetése a művészetelmélet nézőpontjából, a második Petőfi professzor alapvető törekvéseiről: a teljesség és az explicitég céltudatos megvalósításáról szól. A következők azt a kérdést szándékozzák megválaszolni: milyen metodológiai, metodikai megoldások szolgálták a szemiotikai textológia elterjesztését.

2. A didaktika kidolgozásának igénye

A Szemiotikai Szövegtan című periodikájának mintegy a programadó írásában (*Szemiotikai textológia – didaktika*. 7–21) Petőfi többször hangsúlyozza a didaktika szerepének a fontosságát: „*A dominánsan verbális szövegek/konverzációk elméletének és didaktikájának kidolgozása ezért elsőrendű feladat [...]. A dominánsan verbális kommunikáció valamennyi releváns aspektusának vizsgálata nem tekinthető azonban a nyelvészet feladatának, s ennek következtében didaktikája sem lehet kizárólag nyelvészeti irányultságú [...] a vele kapcsolatos didaktikát pedig a dominánsan verbális kommunikáció didaktikájának [nevezem]*” (Uo. 7). Amint Tanár úr mondataiból egyértelmű: elméletének kidolgozása és didaktikájának kidolgozása nem választható el egymástól; a második mondat nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a szemiotikai textológia didaktikája nem elégedhet meg a nyelvészeti irányultsággal (tehát nem lehet kiterjesztett nyelvészeti didaktika).

A nyelvészeti nézőpont szűkebb Petőfi teóriájánál, hiszen az előbbi érdemben nem veszi figyelembe a világra vonatkozó ismereteket. A szemiotikai textológia

² Ford. Szénási Ferenc; l. Békési Imre: *Nyelvész mestereim*, 120.

³ Nagy L. János 2021. és Nagy L. János 2022.

elméletében „[...] a világra és nem a nyelvre vonatkozó ismeretek dominánsak. E tényből egyértelműen következik a tágabb elméleti keret és az annak megfelelő didaktika kidolgozásának szükségessége [...] az előző pontban mondottak érvényesek egy adekvát didaktika kidolgozására vonatkozóan is” (Uo. 19). A munkálatokban tehát „[...] először [...] kidolgozzuk a dominánsan verbális kommunikáció didaktikáját, s ebből kiindulva haladunk a multimediális kommunikáció didaktikájának kidolgozása felé” (Uo. 20. Petőfi kiemelése).

Sajátos, Tanár úr „műhelyváltásával” kapcsolatos az a jelenség, hogy a bielefeldi másfél évtized után, a Maceratába érkezéssel egyidejűleg mind a magyar, mind az olasz nyelvi környezetben egyre intenzívebb Petőfi érdeklődése a didaktikai problémák iránt.

Egyrészt mérhetően megnő azoknak a fórumoknak a száma, amelyek lehetővé teszik a kisebb-nagyobb közönséggel való élő, közvetlen kapcsolatát s így a visszajelzéseket is, másrészt ezek a fórumok készítetik őt az írott/nyomtatott és élőszóban előadott nézeteinek, szemléletének terjesztésére. Olasz környezetben a *Pinocchio*, magyar környezetben *A kis herceg* és más témák feldolgozását folytatja, a 80-as évek végén az *Alice Csodaországban* (és *Alice Tükörországban*) feldolgozásával 1988-ban indított vonalat.

Jellemző, hogy a maceratai folyóirat sorozatának címe: *Quaderni di Ricerca e Didattica*; itt említjük Petőfinek Pier Giuseppe Rossival szerkesztett XVIII. kötetét: *Sistemi segnici e loro uso nella comunicazione umana 4. Combinatoria ed ipertestualita nella ricerca e nella didattica*. Macerata, 1997. Maceratában (és más itáliai városokban, továbbképzéseken) jelentős mennyiségű oktatási segédanyagot, munkafüzetet is a hallgatók rendelkezésére bocsátott. Említhetjük a *Szemiotikai Szövegtan* és az *Officina Textologica* anyagait, az egyetemi előadásokat, a szegedi nyári konferenciákat, kolozsvári és szovátai továbbképzéseket; ugyanakkor a kreatív-produktív gyakorlatok megjelentetett anyagát, a *Magyartanítás* és az *Iskolakultúra* cikkeit, az anyanyelvoktatási napok rendezvényeit, iskolai segédkönyveket, tankönyveket.

Andor Józsefnek nyilatkozva így értékeli Petőfi a 90-es évtizedről: „*Megelégedéssel regisztrálhatjuk, hogy valamennyi felsorolt tevékenységünket mind a kollégák, mind a hallgatók, mind a diákok érdeklődéssel kísérték/kísérik. [...] Olaszországon kívül jelenleg Spanyolországban mutatkozik még számottevő érdeklődés általában a szövegtan (s ezen belül az én koncepcióm) iránt.*”⁴

2.1. Jubileumi kötetek és a didaktika

A nyolcvanéves Petőfi S. Jánost köszönti néhány jubileumi kötet: *Sprachtheorie und germanistische Linguistik* 2011, *Supplement* 1, p. 191; Hölker-Marello 2011;

⁴ L. Szöveg az egész világ. Tinta, 2002. 567–597; közli a *Szemiotikai Szövegtan* 18, 54–86.

Officina Textologica 16. stb. Ebben Komlói Imre László írása a jelentéskiterjesztést mint a szemiotikai textológia természetéből fakadó jelenséget világítja meg; Dobi Edit pedig ugyanennek az extenzionális szemantikai nézőpontját. Galli a pedagógusképzésben alkalmazható Gestalt-szemlélet és a természetes nyelvi interpretáció lehetőségeit gondolja körül.

Hölker–Marello (2011) jubileumi kötetében Komlói Imre László gondolatmenete (183–200) a jelentéskiterjesztésről értekezik. A cikk így fejeződik be: „[...] *the paper proposes that meaning extension should be treated as a fundamental means to construct mental contexts for interpretation, where meaning extension is seen as a productive way of cognitive enrichment. Thus, cognition should be conceived of as a special mixture of different cognitive abilities and a result of a culture-specific, contextualized socialization that ought to make use of both (i) reproductive-analytic mode (mapping existing conceptual structures) and (ii) the experimenting–holistic mode (blending and integrating elements of potential input mental spaces) of meaning construction.*”⁵

A Szemiotikai Szövegtan indulásának fentebb idézett gondolataihoz tegyük hozzá a nyolcvanéves Petőfit köszöntő Officina Textologica (2011) mondatait: „*A Petőfi-féle kognitív szemléletű szöveg megközelítés azzal, hogy a komplex jelként értelmezett szöveg értelmező reprezentációjába beépíti a kommunikációs folyamat résztvevőit és az ábrázolni kívánt valóságvonatkozást is, a szöveg reprezentációt messze kivezeti a valaha legtágabban értelmezett nyelvészeti keretből is. A szöveg extenzionális szemantikai megközelítése (az intenzionális mellett) a szöveg lényegi funkcióját ragadja meg: a relátumhoz kapcsolódó értelemnek (mint komplexjel-összetevőnek) a reprezentációja a szöveg ábrázoló funkciójának – a szövegtanban nem nagyon jellemző aspektusú – ábrázolása.*”⁶

A Hölker–Marello eds. (2011) egyik közleményében (*Processi interpretativi e formazione degli insegnanti*, 25–34) Anna Arfelli Galli arról ír, hogy a gestaltpszichológia laboratóriumi kísérletei milyen segítséget nyújthatnak a természetes nyelvi interpretációk jelentésvariációihoz.

Galli tanulmánya zárásának gondolataival egyetérthetünk: „*A conclusione di questo percorso di interpretazione naturale (Petőfi 1980), lo studente ha sperimentato l'importanza dei processi interpretativi che intervengono nell'organizzare la conoscenza di un evento; ha sperimentato che il senso del testo da lui redatto va*

⁵ a cikk azt ajánlja, hogy a jelentés kiterjesztését úgy kezeljük, mint egy olyan alapvető eszközt, amely az interpretáció számára mentális kontextusokat konstruál, ekkor a jelentéskiterjesztés mint a kognitív gazdagodás produktív módja értelmezendő. Ezért a megismerés úgy értendő, mint a különböző kognitív képességek sajátos keveréke és egy kultúraspecifikus, kontextualizált szocializáció eredménye, amelynek alkalmaznia kell a jelentéskonstruálásnak mind (i) reproductív-analitikus módját (feltérképezve létező konceptuális struktúrákat) és (ii) kísérleti-holisztikus módját (vegyítve és integrálva mentális terek lehetséges bemenetének elemeit) (*Contextualization and Cognitive Synergism*, 198).

⁶ Dobi Edit: *A szemiotikai textológia a magyar szövegtani kontextusban*. OT 16 [2011], 34.

oltre al nucleo vero e proprio dei dati comunicati; ha conosciuto gli strumenti minimali per esplicitare o interrogarsi sui vuoti esistenti” (33).⁷

Petőfi tanár úr mind írásaiban, mind előadásaiban nyomatékosan hangsúlyozta, hogy egy tudományos elméletnek természete szerint szüksége van a cél, a tárgy és a módszer tisztázására. Ahogyan szüksége van kanonikus nyelvre (a kulcsfogalmak értelmezésére), prototipikus példa elemzésére, a módszerek tekintetében pedig annak megvilágítására: kitől vesz át módszereket, illetve milyen saját metodikai/ metodológiai újításokat alkalmaz. Ha valaki veszi a fáradságot, és tematikailag összeveti az 1970-es évektől eltelt 50 év PhD, DSc és habilitációs témáit Magyarországon, igen jelentősnek találja a metodikai/metodológiai témák arányát.

Alapjellemezője a szemiotikai textológiának, hogy szerzője a TeSWeST legelső változatától kezdve különleges szerepet tulajdonított a reprezentálásnak. Igyekezett minél pontosabban, minél szemléletesebben bemutatni az éppen tárgyalt jelenségek összetevőit, ezek viszonyait. Ebben a reprezentáló törekvésben nyilvánvaló a didaxisnak az az alapkövetelménye, hogy az ismereteket a lehetséges legtöbb módon tárja a közönség elé. Mindez sokat segíthetett az olvasónak az elvont tartalmak megértésében. Lásd az egyszerűség kedvéért *A szöveg mint komplex jel* (2004) ábráit: a szövegtani kutatás diszciplínakörnyezete (75), a szemiotikai textológia interdiszciplínái (87), a kommunikációs helyzet (88), a szövegek mint komplex jelek összetevői (91), az értelmező interpretáció bázisainak konfigurációja (106), a kreatív gyakorlatok típusai (108) stb.

Elfogulatlanul merített más kutatók munkáiból, pl. Andrea Garbuglia továbbfejlesztette Petőfi–Pascucci (a cura di, 2001, 31–41) modelljét (Petőfi – La Matina – Garbuglia [a cura di]: *Tipologia di comunicati costituiti da un componente verbale e da uno musicale*. Sistemi segnici e loro uso nella comunicazione umana 6. Comunicazione musicale. Quaderni di Ricerca e Didattica. Università di Macerata, 2006). Petőfi *A szöveg mint komplex jel* című monográfiájában használta Garbuglia elképzeléseit (2004: 122, 144).

3. A kutató és a közönség

Beszélgetésben reagált Petőfi arra, hogy bár írásai rendkívüli mennyiségű saját és szerkesztett kötetben olvashatók, sokan mégsem keresik ezeket. Így vélekedett: „*Nekünk az a dolgunk, hogy megírjuk ezeket a munkákat, így az érdeklődők majd kézbe vehetik őket a könyvtár polcairól.*” Tanár úr munkáinak terjesztési/terjedési lehetőségeit méltatva, Békési Imre megjelölte a lehetséges hatás feltételét: „[...] *ha*

⁷ A természetes interpretáció e folyamatának (Petőfi, 1980) összegzéséként a tanárjelölt megtapasztalhatta az interpretatív folyamatok fontosságát, amelyek hozzájárulnak egy esemény megismerésének megszervezéséhez; kísérleti úton tapasztalhatta, hogy egy általa szerkesztett szöveg értelme túlmutat a valóságos és neki magának közölt adatokon; megismerhette azokat a minimális eszközöket, amelyekkel világosan kifejtethet vagy hiányzó elemeket kérdezhet. (33. Ford. Herczeg Ildikó.)

valaki ír (legyen az vers, regény, tanulmány), a munkáját nem bízhatja a jó szerencsére. Ha valami külső okból mégis erre kényszerül, akkor a jó szerencséje érdeklődő tanárok képében jelenjék meg, akik (ha itt-ott tévedve, félreértve is) életben tartják és továbbítják a mű gondolatiságát, értelmi-érzelmi világát” (Nyelvész mestereim, 75). Petőfi professzor bielefeldi, maceratai, pécsi, szegedi, debreceni stb. helyszíneken arra törekedett, hogy megtalálja azokat a kutató-, tanáregyéniségeket, akik segíthetik gondolatainak elterjesztését.

Fontos hangsúlyozni, hogy Tanár úr híve volt a diszkussziók folytatásának. Bielefeldben a workshopok heti rendszerességgel követhették egymást, megszámlálhatatlan mennyiségű konferencia Németországban, Olaszországban, Spanyolországban, Magyarországon egyetemeken stb. lehetővé tette a kutatók és leendő kutatók, a felsőoktatásban részt vevő oktatók és hallgatók, a közoktatásban dolgozó tanárok és tanulók eszmecseréit, megbeszéléseit, segítve többek között Tanár úr alakuló elméletének formálódását. Ezeknek a szakmai beszélgetéseknek megvolt az a mindenki számára hasznos következményük, hogy az azonos témák iránt érdeklődők egymás gondolkodásmódját is megismerhették.

Különleges jelentőséget tulajdonított a fiatal kutatókkal, doktoranduszokkal, hallgatókkal folytatott beszélgetéseknek: *„S hadd tegyük hozzá, immár a magunk legszemélyesebb tapasztalataként is, hogy »tanszékvezető professzornak« lenni Petőfi professzor számára korántsem »csupán« előadások tartását, a tudományos kutatómunka végzését és koordinálását jelenti, hanem egy állandó, a szó legnemesebb értelmében vett pedagógusi tevékenységet is: idejének nagy-nagy részét az érdeklődő egyetemistákkal, fiatal kutatókkal való áldozatkész foglalkozása tölti ki”* (Danyi Magdolna megjegyzése. *Híd* 1984; 1. Szemiotikai Szövegtan 18. 31.).

A *Szemiotikai Szövegtan* első kötetét Petőfi tanár úr az alábbi bekezdéssel zárta: *„Befejezésül annak az óhajomnak szeretnék kifejezést adni, hogy a közeljövőben valahol létrejön egy többévi kutatómunkára együtt maradó interdiszciplináris (és internacionális) team, amely a szövegkutatás eredményeként az utóbbi három évtizedben felhalmozódott anyagot kritikus vizsgálat tárgyává teszi. Ez a munka igen nagy hasznára válna a további kutatásnak”* (*Szemiotikai Szövegtan I*: 129).

Nem véletlen, hogy a 2007-ben Maceratában megjelent DVD címe *Da un ateneo all' altro*, azaz 'Egyik (alkotó)műhelyből a másikba'. A kutatók, hallgatók, tanulók közösségei egész Európában (és Európán kívül) kölcsönösen ismeretekkel és élményekkel gazdagíthatták egymást. Fontos megjegyezni, hogy Tanár úr egyetlen doktoranduszának sem mondta meg, mit kutasson, mit tegyen: igyekezett arra készíteni hallgatóit, hogy találják meg a számukra egyénileg, hajlamaiknál fogva is legkedvezőbb irányokat, metódusokat, megoldásokat. Amikor két értekezés jegyzeteit és példaanyagát tettem elé az asztalra, s kérdeztem, melyiket javasolja kidolgozni, a válasza ennyi volt: *„Amelyikhez neked van kedved, amelyiket jobban kedveled.”* Tanár úr multidiszciplinaritásának egyik lehetséges következménye: pályáján más-más mozaiklapok egyszerre a helyükre kerülhettek a sokféle téma és

megközelítés kiegészítőiként. S jó tanácsot adott akkor is, amikor arra utalt: „*Ha úgy érzed, hogy kutatásod nem hozza meg az eredményét, akkor a kiinduláskor változtass: másik megközelítésbe kezdj.*”

4. A szemiotikai textológia és a studium generale

1991-ben, hatvanadik születésnapja évében Petőfi S. Jánost díszdoktorává avatta a Janus Pannonius Tudományegyetem. A kitüntetésre reagálva a professzor kifejtette azt a lehetséges tantervi elképzelést, amely tartalmazta a szemiotikai textológia szerepét és alkalmazását a studium generale rendszerében.⁸

Ormos Mária rektor így reagált Petőfi kifejtésére: „*Egész délelőtt az új tantervi elképzeléseket vitattuk meg. Nem is gondoltam, hogy a díjátadón magasabb szinten folytathatjuk a diskusziót.*” A studium generale rendszerébe építhető szemiotikai textológia mindenképpen a hallgatók modern képzésének hasznos segítőjévé válhat. Rektor asszony elismerését elfogadva, úgy látszik, a studium generale tantervi rendszerébe épülő szemiotikai textológia gazdagíthatja Petőfi elméletének terjesztését.

5. Szövegelemzést előkészítő gyakorlatok = közösséget/közönséget vonzó megoldások?

A Petőfi-szemlélet alkalmazásában a) megváltoztatott elemzendő szöveggel dolgozik a résztvevő, vagy b) az eredeti szövegen hajt végre vizsgálatokat. Az a) esetben kreatív-produktív, a b) esetben kaleidoszkópgyakorlatok végezhetőek. A kreatív-produktív megközelítésben a megváltoztatott textus alapján a gyakorlat résztvevője megalkotja, létrehozza, kreálja a maga ízlése, tapasztalatai, elképzelései szerinti szöveget. A kaleidoszkópgyakorlatokban a szerző által létrehozott szövegen az elemző hajt végre változtatásokat. Összefoglalóan közli e gyakorlatok típusait Petőfi (2004: 108) táblázatban, képekben és értelmezésekben. Mindkét esetben az a legfontosabb, hogy a résztvevők elemezzék a változtatások következményeit.

Mindkét típusú elemzés kiemelkedő didaktikai előnye abban fogalmazható meg, hogy az elemző a maga szerkesztő, ötletkereső, kreáló, produktív tevékenysége révén részesévé válik az eljárásnak, alkotótársává lesz a szerzőnek: maga is (valamilyen mértékben) alkotói, szerzői műveleteket végez. Ennek köszönhető az adott szövegelemző gyakorlatok rendkívüli népszerűsége. Az a vélemény pedig könnyen cáfolható, hogy a művészi szöveget sérti, károsan befolyásolja, ha a

⁸ Nyomtatásban: *Szöveg az egész világ*. Egyetemről egyetemre, 2002. 598–613. Lásd még Petőfi S. János 1994: *A szemiotikai textológia mint egy studium generale egyik lehetséges eleme*. In: *Magister emeritus 1993*, 85–116; „*Non scholae sed vitae...*” Vigília, 1997. Olasz nyelvű változata: *Retorica–Testologia semiotica–Studium generale*. 1996, Macerata, 9–22; spanyol nyelvű változata: *Retorica–testologia semiotica–studium generale*. Ayuntamiento de Calahorra, 73–85. Az egyes változatok a kultúrantropológia, a filológia, a retorika, az irodalomelmélet stb. érveit is alkalmazzák.

fentebb említett szöveggyakorlatokban megváltoztatják az eredeti részleteket, sorrendet stb.

Az elemzés magyarországi megvalósításához a teljesség igénye nélkül említjük a Benkes Zsuzsával közösen írt didaktikai feldolgozásokat (Petőfi – Benkes 1992, 1998, 2002, 2006 stb.): társszerzőkkel a szegedi Petőfi-konferenciák köteteit; a *Szemiotikai Szövegtan* és a *Magyartanítás* e témába vágó tanulmányait, a *Magyar Műhely* tanulmányait, az Akadémiai Kiadónál megjelentetett monográfiát (Petőfi S. János 2004), az akadémiai székfoglalóban (2008–2014) publikált elemzéseket; Benkes Zsuzsa önálló munkáit stb.

Könnyű belátni, hogy a kreatív-produktív- és kaleidoszkópgyakorlatok örömszerző, élményeket hozó eljárások. Ezenkívül hozzájárulhatnak a szemiotikai textológia iránti érdeklődés elmélyítéséhez, ekként hatékony közönségszervező hatásuk is van. Azok, akiket más-más helyszíneken, más-más nyelven e gyakorlatok elvégzőiként Petőfi S. János és Benkes Zsuzsa „játsszótársakként” köszönthetett, bizonyára maguk is kedvet érezhettek más szövegek megvizsgálásához, változtatásai elemzéséhez.

Ezen a ponton a kreatív-produktív és kaleidoszkópgyakorlatok körében iskolai és iskolán kívüli közösségek szerveződhetnek, fogékonyra válhatnak a Petőfi-elmélet és -szemlélet szélesebb körben való terjesztésére. Minél több ilyen kisebb-nagyobb közösség szerveződik, annál több ponton lesz népszerű a szemiotikai textológia. Ez a lehetséges popularitás, elterjedés a közösségi élmények alapján előkészítheti Petőfi szemléletének tágabb körű megismerését, így a fejlesztését is.

A kisebb-nagyobb közösségek számának és tevékenységének tudatos fejlesztése arra a folyamatra is emlékeztetheti az olvasót, amelynek során a huszadik század elejének nagy zeneszerzőpárja, Bartók és Kodály igyekezett közönséget nevelni a népzeneire alapozott új zenéjük számára. A Trianon utáni körülmények között a gomba módra szaporodó gyermekkórusok, éneklő fiatalok Bartók és Kodály hangszeres műveinek előadásain is egyre inkább koncertlátogatókká is nevelődtek.

6. Mire tanít az életút?

Danyi Magdolnának nyilatkozta Petőfi tanár úr az 1984-es interjúban: „a *TeSWeST* kidolgozása az eddigiek során több nagyon tehetséges (zömmel fiatal) kutató kollégámmal és barátommal közösen folytatott munkával történt, s remélem, így történik majd ezután is” (i. h. 44). Több alkalommal hangoztatott, fentebb is idézett gondolata (l. 3. alfejezet) a tudománynak mint csapatmunkának az igényére utal.

Ami pedig a szövegkutatásnak és a költői nyelvhasználatnak a kapcsolatát illeti, Tanár úr egész életútja ennek a kapcsolatnak az elemzéséről (is) szól. Békési Imre könyvében emlékezésének cikkében, a befejezésben áll, Petőfi szavaival: „Az, akit szórakoztat, hogy a nyelv közegében s különösen a költészet világában vizsgálódik, már nem panaszkodhatik. A nyelvet kutatni ugyanis nem más, mint az ember emberi mibenlétét kutatni. S ennél kevesebbre is föltették már sokan az életüket” (*Nyelvész mestereim*, 121).

IRODALOM

- Andor József 2007. *A szövegten diszciplináris alapkérdéseiről és a szemiotikai textológia státusáról. Elektronikus beszélgetés Petőfi S. Jánossal 2001-ben.* Szemiotikai Szövegten 18: 54–86. (L. *Szöveg az egész világ* 2002. 567–597.)
- Békési Imre 2016. *Othontól hazáig. Petőfi Sándor János (1931–2013).* Magyar Nyelv 109. évf. 212–224. (L. *Nyelvész mestereim.* Szeged: SZEK, JGYF Kiadó, 100–128.)
- Danyi Magdolna 1984. *Nyelvészet, szöveg, interpretációelmélet. Interjú Petőfi S. Jánossal.* Híd (Novi Sad), Január. 62–90. Közli a Szemiotikai Szövegten 18 is.
- Dobi Edit (szerk.) 2011. *A szövegösszefüggés elméleti és gyakorlati megközelítési módjai. Poliglott terminológiai és fogalmi áttekintés. Petőfi Sándor János 80. születésnapjára.* Officina Textologica 16. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Hölker, Klaus – Marelló, Carla (eds.) 2011. *Dimensionen der Analyse von Texten und Diskursen/Dimensioni dell'analisi di testi e discorsi. Festschrift für János Sándor Petőfi zum achtzigsten Geburtstag/Festschrift per János Sándor Petőfi in occasione del suo ottantesimo compleanno.* LIT Verlag, Dr W. Hopf, Berlin.
- Kertész András Hg. 2011. *Sprachtheorie und germanistische Linguistik.* Supplement 1. p. 191. Nodus Publikationen, Münster.
- Nagy L. János 2021. *Petőfi Sándor János szemiotikai textológiája és a művészetelmélet.* Magyar Művészet 9. évf. 3: 75–82.
- Nagy L. János 2022. *A teljesség és az explicitég igézetében.* Magyar Nyelv 118. évf. 1: 83–90.
- Petőfi S. János 1990. *Szemiotikai textológia – didaktika.* Szemiotikai Szövegten 1: 7–21.
- Petőfi S. János 1994. *A szemiotikai textológia mint egy studium generale egyik lehetséges eleme.* = Vass László (szerk.) *Magister emeritus 1993.* JGYF Kiadó, Szeged. 85–116.
- Petőfi S. János 1997. *Non scholae sed vitae...* Vigília, 6: 409–417.
- Petőfi Sándor János 2004. *A szöveg mint komplex jel.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Petőfi Sándor János 2007. *Szövegkompozíció és jelentés. Témák és megközelítések a szövegteni kutatásban.* Szemiotikai Szövegten 18.
- Rossi, Giuseppe Pier – Pascucci, Giuliana (a cura di) 2007. *Da un ateneo all'altro. Verso la costruzione di una teoria semiotica del testo. János Sándor Petőfi.* DVD Rom. EUM edizioni, Università di Macerata.

DESPRE TEXTOLOGIA SEMIOTICĂ ȘI DESPRE FORMAREA PROFESORILOR

(Rezumat)

Klaus Hölker și Carla Marelló îi dedică lui János Sándor Petőfi volumul pe care l-au editat împreună (Hölker–Marelló 2011) în cele trei calități ale sale: om de știință, profesor și prieten. Scopul acestei lucrări este de a trece pe scurt în revistă legăturile dintre textologia semiotică a lui Petőfi și aspectele activității sale didactice. În prima parte sunt evocate calitățile de profesor/dascăl ale lui Petőfi, după care urmează o prezentare a specificului dezvoltării metodei sale didactice. Sunt apoi discutate legăturile dintre cercetător și comunitatea sa, dintre profesor și studenții lui. Articolul reliefează o posibilitate particulară a textologiei semiotice: aceea că ea poate deveni o componentă al *curriculum*-ului de studiu general. În acest sens, exercițiile de producere creativă de text, dezvoltate în Ungaria de o echipă condusă de Zsuzsa Benkes, îi pot atrage deopotrivă pe cei interesați de felul în care Petőfi a abordat problema predării.

Cuvinte-cheie: textologie semiotică, didactică, comunitatea cercetătorilor, *studium generale*, formarea profesorilor.

ON SEMIOTIC TEXTOLOGY AND TEACHERS' TRAINING

(Abstract)

Klaus Hölker and Carla Marelo dedicate the volume they coedited (Hölker–Marelo 2011) to János Sándor Petőfi in his three qualities: the man of science, the teacher and the friend. The paper aims to briefly overview the connections between Petőfi's semiotic text-studies and aspects of his didactic method. The first part presents the characteristics of Petőfi's activity as a teacher. Follows a presentation of how the development of his didactic method took form in specific details. The link between the researcher and his community, the teacher and his students are then presented. Ensues that semiotic text-studies provide ample opportunities, in that the field may become a constituent of the general curriculum of studies. The creative-productive text exercises developed in Hungary together with Zsuzsa Benkes can also attract those interested in joining the community of those following Petőfi's approach.

Keywords: semiotic textology, didactics, researcher's community, *studium generale*, teacher's training.

Pécsi Tudományegyetem
Pécs, 48-as tér 1
nagy@jgypk.u-szeged.hu

SZEMLE

MAGYAR ZOLTÁN, **Moldvai csángó mondakatalógus I. A mondák típusai; II. Index, konkordancia, tanulmányok.** Kairosz Kiadó, Budapest. 2022. 650 + 380 l.

2022-ben a budapesti Kairosz Kiadónál megjelent Magyar Zoltán monumentális magyar mondakatalógusának 3. darabja (sorrendben a 17. és 18. kötete), a *Moldvai csángó mondakatalógus* két kötete. A trilógia mindhárom darabjáról (a magyar történeti mondák, az erdélyi hiedelemmondák és most a moldvai magyar mondák katalógusáról) külön-külön és együtt még inkább el lehet mondani, hogy mind a feldolgozott primer szövegek volumenében, mind koncepciójában és kidolgozottságában a nemzetközi szakirodalomban is egyedülálló teljesítmény. Ez annyira nyilvánvaló, hogy ebben az esetben az értékelő recenzióknak sem kell szabadkozniuk amiatt, hogy ők maguk nem tartoznak a szakmabeliek közvetlenül érdekelt köréhez, és arra is fölösleges hivatkozni, hogy a 2018-ban, illetőleg 2021-ben megjelent korábbi részeknek egyöntetűen elismerő volt a fogadtatása. Egyéni teljesítményként hihetetlen példája annak, hogy korunkban is születhetnek jelentős szintézisek. Értéke felbecsülhetetlen.

Már pályája kezdetén volt alkalmam személyesen megismerkedni Magyar Zoltánnal, amikor 1991–1992-ben még debreceni hallgatóként egy szemesztert a Kolozsváron éppen-hogy elindult néprajz szakon volt vendéghallgató. Szakmai szempontból a velem való megismerkedésnek számára nem volt különösebb jelentősége, annál inkább a Keszeg Vilmossal, Pozsony Ferencsel, majd Tánczos Vilmossal kialakult kapcsolatának, akik a korábbi időszak tabutémáit és tiltott terepeit, fehér foltjait kezdték el kutatni: a vallási élet néprajzát, a hiedelemvilágot, Keszeg a Mezőségen, Pozsony és Tánczos a moldvai magyarok körében. Én távolabbról követtem pályája ígéretes alakulását, szorgalmas terepkutatásait, számban és terjedelemben is gyarapodó publikációit. 2002 után, amikor *A moldvai tájnyelv szótárát* kezdtem el szerkeszteni, forrásként számomra is fontosakká váltak a népi vallásosság, a hiedelmek nagy változatosságban lejegyzett ritualizált szövegei, amelyek – amint a most megjelent mondakatalógus Bevezetésében olvasom – rendre mind bekerültek a szerző Moldvai Csángó Szövegfolklor Archívumába. Követtem A Magyar Népköltészet Tára sorozatban általa szerkesztett mondagyűjteményeket, közvetlenebbül a 2004-ben megjelent *Kalotaszegi népmondákat*.

Szorgalomból, elkötelezettségből, tudásból nem volt hiány, a kérdés mégis adott: hogyan volt lehetséges ennek a nagy rendszerező szintézisnek a megvalósítása, mi a nyitja Magyar Zoltán rendkívül termékeny szakmai munkálkodásának? Jelképesnek érzem ebben a vonatkozásban az impozáns sorozatot megjelentető kiadónak a nevét, a Kairoszt. Magyar Zoltán éppen akkor kezdhette el szakmai pályáját, amikor a történelmi idő, a Kronosz is kedvező irányt vett a mi térségünkben, eltűntek a tabuk és a tilalmak, a Kairosz, a kegyelmi idő pedig az ő számára nem csupán pillanatként adatott meg, hanem szinte folyamatosan, „pillanatok” egymásutánjaként. Az idők változásához hozzátartozott az is, hogy a kutatónak életkoránál fogva jószerivel nem is kellett megismerkednie az adatrögzítés- és feldolgozás

korábbi időrabló és fárasztó manuális munkájával, egyre inkább rendelkezésére állt a digitális technika, amely a digitális archívumból okos programozással maga végzi el a rendszerezést. Ebben építhetett nemzetközi mintákra, és alakíthatta saját módszertanát, amely a moldvai esetében már követhette az előző kettőt, a történeti mondák és az erdélyi mondák szempontrendszerét.

Az adatok áttekinthetően rendszerező szintézise különösen nagy szolgálatot tesz olyan esetben, amikor olyan nagy és változatos az adathalmaz, mint a moldvai gyűjtéseké általában. A nyelvi anyag esetében ez motivált engem is a tájnyelvi szótár szerkesztésében, és láthatóan ez a helyzet a mondák előfordulási adatainak nagy számával is (a szerző ezt 50 ezerre teszi). A rendszerezésben használt fogalmi kategóriák hálója a lényegét, az invarianciát emeli ki az empirikus adatok tömegéből. Láthatóvá válnak a súlypontok nem csupán az altípusokkal, hanem az egyes típusok adatolásának számával is. A fogalmi rendszerezésben mindig van ugyan esetlegesség, konvencionális, de ezt ellensúlyozza a szakmai konszenzus és az is, hogy a rendszernek mindig van annyi flexibilitása, hogy befogadja azt, ami esetenként sajátos. A 8000 szöveget és mintegy 3000 mondatípust tartalmazó adatbázist a II. kötetben mutatja be a szerző (267–272. l.). Ez felöleli az összes publikált, a múzeumi adattárakban és néhány magánarchívumban fellelhető szöveget, valamint a szerző recens folklórgyűjtéseit, a gyűjtők hosszú sorát tekintve Petrás Ince Jánostól Petres Lászlóig. Petres elkötelezett, hiteles terepmunkáját az elmúlt években magam is nyomon követhettem, és ez azért is kivételes, mert már teljesen elrománosodott falvakra, a mondákon, hiedelmeken kívül azok névanyagára is kiterjedt.

A *Moldvai csángó mondakatalógus* rendszere könnyen áttekinthető. Az I. kötet *A mondák típusai* alcímmel 16 fejezetbe sorolva mutatja be a típusokat és altípusokat, hivatkozási alapként ide került *A moldvai csángó szövegfolklor bibliográfiája*, a II. kötet a könnyű eligazodást szolgáló *Motívumindexet*, valamint az összehasonlítást, kitekintést lehetővé tevő *Konkordanciajegyzéket* tartalmazza. Szintén a 2. kötetben kapott helyet *A moldvai csángók mondahagyománya* címmel a moldvai magyarság általános ismertetése, a mondák kutatástörténete, a helyi apokrif hagyomány nemzetközi háttere, valamint a katalógus adatbázisának bemutatása. Szintén ebben a fejezetben olvasható néhány olyan esettanulmány, amelyekkel a szerző néhány olyan narratív hagyományra, illetve hagyománykörre kívánja felhívni a figyelmet, „melyek a moldvai csángó mondahagyomány reprezentánsainak tekinthetők.” Ezek „olyan tájspecifikus elbeszéléskorpusz részei, melyek számos további hagyománnyal bővíthetők, sajátos, regionális karakterük azonban e példák alapján is jól érzékelhető.” (276. l.) A következő hagyományköröket elemzi a szerző: A föld teremtése, Magyar szentek emlékezete, Nagy István vajda alakja, A lézpedi „szent leány”, Csíksomlyóról szóló mondák, Szent András farkasai, A szép asszony hiedelemalakja, Táltos – szentember – ellátó.

A katalógus használatáról a szerző azok számára is kellő tájékoztatást nyújt a *Bevezetésben*, akik nem rendszeres használói az ehhez hasonló kézikönyveknek: „A típuszámot a szerző által adott, illetve esetenként a folklórkutatás által már használt és közkeletűnek tekintett típuscím követi, majd következik a típus tartalmának hosszabb/rövidebb ismertetése (a szüzsé), végül pedig a típus előfordulásainak hosszabb/rövidebb listája a forráshelyek bibliográfiai adatainak a megadásával, földrajzi és kronológiai rendben.” Jellegénél fogva egy ilyen katalógus primer népnyelvi anyagot, adatokat nem tartalmaz, ezek akkor válnak majd elérhetőkké, amikor interneten az adatbázis is elérhetővé válik. Azonban

jelen formájában is segítheti kifejezések, szövegek értelmezését, közvetlenebbül ebben a II. kötet *Motívumindexének* betűrendes tárgyszavai nyújtanak eligazítást.

A katalógus 16 fejezete közül releváns példaként tekinthetünk bele az „F” jelzetűbe, amely a Bűn és bűnhődés tematikáját képviseli 180 típussal és ennél is több altípussal, típusvariánssal. Az e körbe tartozó hiedelemmondáknak meghatározó, normatív szerepük volt a moldvai magyarok hitéletében, világképében, mindennapjaiban. A bűnök sora az ünnepontással, azaz a tiltott napok (vasárnap, nagypéntek, húsvét, pünkösöd) megszenteltetésével kezdődik és a magzatgyilkossággal végződik, a bűnhődés pedig a kövéléstől, végzetes balesettől a hazug köldökéig nőtt nyelvéig, végső bűnhődésként pedig az elkárhozásig. De a bűn és a bűnhődés között ott volt lehetőségként és kötelességként a gyónás, a feloldozás, a megbocsátás. Ennek mindennapi fontosságáról magunk is meggyőződhetünk egy szinte komikusnak tűnő jelenet tanúiként 2019-ben *A moldvai magyar tájnyelv szótárát* bemutató moldvai utunk alkalmával. Miközben az egyik faluban a templom épületét jártuk körbe, egy helybeli férfi állt meg a lovasszekerevel a templom előtt, aki úgy ugrott le, rohant be, úgy kereste a papot, hogy meggyónjon, ahogy súlyos beteg rohan az orvoshoz. Mivel a papot nem találta, és közülünk sem akadt senki, aki meggyónnatta volna, nekünk akart adakozni, hogy legalább azzal enyhítse bűneit. A mondatkatalógus F 160.1. altípusa *A meg nem gyónt bűnök büntetése* címet viseli: „Az a személy, aki nem gyónja meg a bűneit/minden bűnét/aki gyónás közben szándékosan elhallgatja egyes vétkeit, a holta után elkárhozik, és a pokolban az ördögök kínozzák válogatott kínzásokkal.” (281. l.)

Elsősorban a gyónással kapcsolatos az a korábbi több évszázados frusztráltsága is a híveknek, hogy tudták, idegen papjaik nem is értik az ő gyónásukat. A liturgiában tudomásul vették annak számukra nem érthető latinnyelvűségét, a misztérium fontosabb volt, mint a megértés. A gyónással azonban más volt a helyzet: évszázadokon át könyörögtek, folyamodtak olyan papok iránt, akik megértik gyónásukat, féltek a kárhozattól, maguk is tudták, nem lehet igazi feloldozás, ha a pap nem érti meg a gyónást. Ez volt az egyik fő indoka az anyanyelvükön tudó papok igénylésének. Zöld Péter is jelezte püspökének, Batthyány Ignácnak azt a lehetetlen helyzetet, hogy gyónáskor a pap és gyónó személy nem érti egymást, aki 1787-ben a pápához is eljuttatta ezt a panaszt. A legújabb időkben pedig: ez is motiválta őket abban, hogy megtanuljanak románul azok miatt a papok miatt, akik csak románul fogadták el a gyónásukat.

A legsúlyosabb bűnök között szerepel a magzatelhajtás, magzatgyilkosság: „A magzatát elhajtó asszonyt a pokolban ördögök kínozzák (villákkal/karókkal szurkálják/vasrácon sütik/stb.” (F 152.3. altípus). Sőt a gyermeket nem akaró férfiakra is túlvilági büntetés vár (F 152.5.). Ez a hagyományos, a magzatot védő értékrend természetesnek, kívánatosnak tekintette a gyermekáldást. Mint Halász Péter is írja 2020-ban megjelent *Az első csóktól az első gyermekig* című könyvében (20–21. l.), ennek volt a következménye a belső migráció, a szigorú erkölcsű faluközösségek túlnépesedése, időnkénti kirajzása előbb közelebbi, majd távolabbi vidékekre, az elmúlt évtizedekben pedig már külső országokba.

Nem zárhatom le úgy ennek a kivételes értékű munkának az elismerő bemutatását, hogy ne tennék szóvá egy-két olyan, látszólag jelentéktelen dolgot, amelyek azzal kapcsolatosak, ahogy én látom a moldvai magyarokat. Azt nem róhatom fel, hogy más, újabb szintézisektől eltérően, amelyek szerzői (pl. Halász Péter) tudomásul vették a *csángó* etnonima szaknyelvi használatával kapcsolatos, általam is hangsúlyozott jogos fenntartásokat, Magyar Zoltán megmaradt a kanonizált *csángó* etnonima használatánál. Azt viszont nem csupán

hiúságból hiányolom, hogy az említés szintjén sem vett tudomást a *csángó* szó általam publikált, érvekkel kellőképpen alátámasztott etimológiájáról (*Magyar Nyelv* 110. évf., 2014/4: 437–447). Úgy látom, az újabb szerzők túlnyomó többsége kényelmesebbnek látja néhány régi tétel követését, és az újként jelentkező kritikus vélemény elhallgatását. És még egy apróság, amellyel éppen annak látszatát szeretném elhárítani, hogy magunknak tulajdonítjuk mások érdemeit. A *moldvai csángó nyelvjárás atlaszá*ról van szó, amely a II. kötet irodalomjegyzékében úgy jelenik meg, hogy azt mi szerkesztettük Murádin Lászlóval, és hogy az Kolozsváron jelent volna meg. Ennek szerkesztője Gálffy Mózes, Márton Gyula és Szabó T. Attila volt, mi a kiadás előkészítői voltunk, kiadója pedig Budapesten a Magyar Nyelvtudományi Társaság.

A II. kötet végén olvasható *Összegzés*ben a szerző joggal hivatkozhatik arra, hogy „*Ez [a] kézikönyv egyszersmind a nemzetközi folklorisztika első, műfajilag és tematikailag teljes körűnek mondható mondanakalógusa, hiszen e célt még az egyébként széles kitekintésű holland, litván, román és svéd műfaji klasszifikációnak sem sikerült maradéktalanul teljesítenie.*” (354. l.) És az ezen felül is külön érdeme, hogy ezt éppen a jelen állapotában is reliktum jellegű moldvai magyar hiedelmekkel, mondákkal sikerült megvalósítania. Bízhatunk benne, hogy a szerzőt ezután sem hagyja cserben sem az idők kedvező széljárása, sem az akaratereje és céltudatossága, sem a kronosz, sem a kairosz, és kiaknázhatja azt a kincsesbányát, amit az adatbázis és a katalógus jelent. És előbb-utóbb mások számára is hozzáférhetővé teszi a primer folklórszövegeket.

PÉNTEK JÁNOS

Babeş-Bolyai Tudományegyetem
Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszék
Kolozsvár/Cluj-Napoca, Horea 31
pentekj@gmail.com

LAJOS KATALIN – PIELDNER JUDIT (szerk.), **Zsuzsa könyve. Tanulmányok Tapodi Zsuzsa születésnapjára.** Erdélyi Múzeum Egyesület. Kolozsvár, 2021. 348 lap.

A *Zsuzsa könyve* tanulmánykötet, mely Tapodi Zsuzsa születésnapja alkalmából íródott, szerkesztett és kötetett köszöntő kiadvány. A szerkesztők, Lajos Katalin és Pieldner Judit, a Festschrift műfajának jegyében alkották meg alkalmi kötetüket, azzal a szándékkal, hogy lehetőséget teremtsenek a tanítványok, kollégák és kutatótársak számára, hogy kifejezhessék tiszteletüket az ünnepelt iránt.

A szerkesztők célja egy meglepetés ünnepi kötet összeállítása volt, amely végül sajátos tanulmánykötetté állt össze, hiszen a megszólított szerzők több témakörben: irodalomtudományi, nyelvészeti, néprajzi és fordítástudományi tanulmányok füzérét alkották meg, és ebből kifolyólag ez nem tematikus kötet. A kapcsolódási pontot jelen esetben az ünnepelt jelentette, akihez több ponton is kapcsolódnak a szerzők.

Ez a tiszteletadás hűen tükrözi Tapodi Zsuzsa munkásságát, hiszen felfed egy rejtett hálózatot azzal kapcsolatosan, hogy tudományos területen belül milyen emberi kapcsolatok érvényesülnek. A szerzők között találunk kollégákat, elődöket, s talán egy tanító számára a legnagyobb megtiszteltetést a tanítványok jelenléte jelenti, hiszen ők képviselik a jövő kutató generációját, kiknek Tapodi Zsuzsa az érdeklődését irányíthatta, gondolkodását befolyásolhatta,

s az ő hatására indultak el pályájukon, mélyültek el kutatási témáikban. A kötetben egymásra találnak a generációk láncolatát kirajzoló emberi kapcsolatok és a szakmaiság.

A kötet címe közvetlenségre utal az ünnepelt megszólítása által, de az olvasóban lehetséges, hogy felsejlik egy bibliai asszociáció is a Judit könyvével kapcsolatosan. A *Zsuzsa könyve* játékos rákacsintás Bezeredy Amália *Flóri könyvére* is, amely a magyar gyermekirodalom alapjait helyezte el, s amelynek 1840-es *Előszavában* a kiadó, Heckenast Gusztáv a következőket írja „*Ezen gyermek-könyvecske egy nemeslelkű hölgy munkálatainak köszöni eredetét, ki a kisdéd nevelés és oktatás ügyét körében előmozdítani fáradságtalan iparkodott*”.

Az alcím – *Tanulmányok Tapodi Zsuzsa születésnapjára* – a kötet alkalmi jellegét hangsúlyozza.

A megjelent tanulmányokban az ünnepelt közvetlen és közvetett hatása is felismerhető. Az irodalomtudományi fejezet témaköreiben és kutatási irányaiban mérhető le Tapodi Zsuzsa hatása, amelyben az imagológia kiemelkedő témakör. Ehhez a területhez kapcsolódik a csíkszeredai Humántudományok Tanszék tevékenysége (Sapientia EMTE), ahol Tapodi Zsuzsa számos konferenciát szervezett, és több kötet megjelenését is lehetővé tette, így nem csoda, hogy a 2021 áprilisában megjelent Korunk folyóirat tanulmányai az imagológiai megközelítéseket, kutatásokat Tapodi Zsuzsa nevéhez kapcsolják.

Az ünnepelt kutatói munkásságához köthető „kovásza” még a tanulmánykötetnek az intertextuális, interdiszciplináris, interkulturális jellege. Nemcsak a szövegek és szerzők dialógusa valósul meg a kötetben, hanem régiók, kultúrák, korok, nemzetek, tudományok párbeszéde is.

A kötet 34 szerző tanulmányát, esszéjét, kritikáját tartalmazza, amelyeket két nagy fejezet alá soroltak be a szerkesztők. Az első fejezet az irodalomtudományhoz köthető tanulmányokat négy további alcsoportba osztja, míg a második nagy fejezet szerzői a nyelvészet–fordítástudomány–néprajz területén mutatnak be új témákat, megközelítéseket. A szerkesztők ezeket a szövegeket a fent említett részekbe, koherens alfejezetekbe sorolták közös szempontok alapján.

Az ünnepi kötetet egy *Tabula Gratulatoria* nyitja meg, amely tartalmazza azok névsorát, akik Tapodi Zsuzsát köszöntik. Ezt a felsorolást két köszöntő szöveg követi.

Suba Réka köszöntője az ünnepelt hídépítő szerepét emeli ki, hiszen munkásságával segítette a kultúrák közötti kölcsönös közeledést. A hídépítő szerep további jelentést kap, a brassói és csíkszeredai humán tudomány karok munkaközösségének megszervezésében és az intézmények szervezeti felépítésében vállalt megvalósítása által. Nagy Imola Katalin méltatásában kiemeli Tapodi Zsuzsa írásait, szerkesztett kötetét és az általa szervezett imagológiai konferenciákat, melyeknek meghatározó szerepet tulajdonít az imagológia meghonosításában, s ezáltal az ünnepelt hozzájárult ahhoz is, hogy létrejöjjön Erdély egyik legfontosabb imagológiai kutatási iskolája. A szellemileg jól felvértezett humán értelmiségiek képzésében vállalt szerep és példamutatás újból hangsúlyt kap e méltatásban is. A szerző megállapítja, hogy Tapodi Zsuzsa azáltal vált a transzilvanista irodalom legszakavatottabb kutatójává, hogy kényesebb témákhoz mert nyúlni, és ezáltal feszegette az irodalom titkait, vagy éppen dekonstruálta tabuait a vitatott alkotások vagy támadott szerzők kutatása által.

A tanulmánykötet első fejezete az irodalomtudományi szövegeket négy csoportba, alfejezetbe sorolja.

Az első alfejezet, az *Imagológiai közelítések*, a szövegeket Tapodi Zsuzsa imagológiai munkásságához, kutatási területéhez kapcsolja. Ajtony Zsuzsa egy svéd figura, Fredrik

Backman regényének hősén, Ovén keresztül imagológiai szempontból veti fel kérdéseit az önmagunkhoz és a Másikhoz fűződő viszonyok kapcsán. Az önmagunk és a Másik megismerése, felismerése, a kialakított kép állandóan változik, s ezek felülírják sztereotipikus gondolkodásunkat, kialakított előítéleteinket. Az imagológia tudományterülete interdiszciplináris jellegű, s a tanulmány e területen jár körbe olyan fogalmakat, mint a sztereotípiák működése és nyelvi reprezentációja, az önkép és a Másikról kialakított kép és attitűd kialakulása és változása. Bányai Éva Papp Sándor Zsigmond *Gyűlölet* című regényét vizsgálja, mely magán viseli Bodor Ádám hatását más kortárs, erdélyi szerzőkkel együtt, mint például Tompa Andrea, Vida Gábor, Dragomán György. E tanulmány kulcsszavai a transzkulturalitás, a hibriditás jegyei, a másság/idegenség. Toldi Éva Terézia Mora *Szerelmes úfők* novelláskötetének különböző kulturális háttérű szereplőin keresztül közelíti meg a kulturális transzfer és a transzlingvális tapasztalat aspektusait. A Thomka Beától kölcsönzött „hozott anyag” terminus arra vonatkozik, hogy a 21. századi migrációs folyamatokban hogyan működnek a kibocsátó és befogadó kultúrák közötti mozgások, feszültségek, traumák azokhoz kapcsolódóan, akik hazát, kultúrát váltanak. Az újvidéki szerző jelenléte e kötetben lehetővé teszi a különböző régiók dialógusát is, ami Tapodi Zsuzsa kultúrák közötti közeledést elősegítő munkásságához is szorosan kapcsolódik.

A tanulmánykötet következő része *Történetírás, toposz, kultusz* alcímet viseli, s az ide besorolt írások irodalomtörténetibb jellegűek, és általuk a párbeszédnek is nagyobb szerep jut, hiszen nemcsak a szerzők közt valósul ez meg, hanem az irodalmi művek, szövegek között is. Ez az alfejezet szerkesztési szempontból kronológiai sorrendet is követ a 18–19. századi szövegek kapcsán született tanulmányok esetében. Pap Levente egy 18. századi evangélikus lelkész, Torkos András bibliafordítása előszavával foglalkozik. Ezt fia, Torkos József írta meg 1736-ban, benne a hun-szkita-magyar rokonságelméletnek próbálta a magyar kereszténység eredetét megfeleltetni. A tanulmány szerzője ezen előszót vizsgálva a 17. század végén teret hódító elmélet 18. századi továbbélésére, recepciójára próbál reflektálni. A Mihály Vilma-Irén – Vlaicu Lajos szerzőpáros E.T.A. Hoffman *Az ördög bájitala* és Oscar Wilde *Dorian Gray arcképe* című regénye kapcsán hasonlítja össze a Doppelgänger-hálók aspektusait és működését. A hasonmáspárok között több hasonlóság is jelen van, hiszen E.T.A. Hoffman műve hatott Oscar Wilde írására. A szövegek egymásra hatása, a kettősség, a hasonmáspárok több szinten is jelen vannak, hiszen a tanulmányt jegyző szerzőpáros mester és tanítványa viszonyt feltételez, s ez a kettősség az említett művek szintjén a szereplők viszonyában is jelen van, s emellett az egyik szöveg „a mestere” a másik szövegnek, a német szerző pedig ilyen értelemben tanára Oscar Wilde-nak.

A következő tanulmányban Kristály Anasztázia két Petőfi-életrajzot vizsgál meg, amelyek szerzői Margócsy István, illetve Kerényi Ferenc. Kerényi biográfiájában a hagyományos életrajzok stílusát követi, míg Margócsy a recepcióra és a kultuszra is hangsúlyt fektet. A szerző e két életrajz bemutatásával reflektál az irodalmi kutatási módszerekre és szerepekre, s a szövegekről szólva különböző attitűdöket azonosít a két szerző esetében.

A harmadik alfejezet címe az ünnepelt egy könyvére reflektál, amelynek *Szövegek szövege* a címe, s ugyanakkor arra a szemléletmódra is rávilágít, hogy a szövegek soha nem önmagukban olvashatóak, hanem kapcsolathálóban léteznek, mintegy titkos szövetséget alkotnak. Vallasek Júlia három olyan regényt mutat be, melyek a két világháború között születtek: Tamási Áron: *Czímeresek*, Ignác Rózsa: *Anyanyelve magyar* és Lesznai Anna: *Kezdetben volt a kert* című műveit. Ezekben a veszteség fájdalma, a trauma metaforikus

megjelenített tereként funkcionál a kastély, az iskola és a kert, és így ezek nem csupán a történet központi helyszínei, díszletei. E terek az otthon elvesztésének, -keresésének és -teremtésének a szimbolikus helyszínei. Balázs Imre József Radnóti Miklós féltestvéréről, Erdélyi Ágnesről és az ő kapcsolathálójáról ír. Erdélyi Ágnes az 1930-as években jelentős szerepet töltött be a romániai magyar kultúrában, mint a *Brassói Lapok* és a *Korunk* társszerzője, de korai halála miatt gyűjteményes kiadásban művei csak 2020-ban jelentek meg. A szerző interkulturális és kapcsolattörténeti megközelítés módszereivel vizsgálja meg az író előfoglalt helyét a két világháború közötti időszak erdélyi magyar irodalomban, s ezzel szervesen kapcsolódik az ünnepelt szemléletmódjához, munkásságához. Farkas Alíz írása az interdiszciplinaritás szempontjából kapcsolható Tapodi Zsuzsa munkásságához. A szerző Szerb Antal *Utazás és holdvilág* című művében kutatja a freudi álomelmélet emberi pszichével kapcsolatos nézeteit. Vizsgálatában a kulturális antropológia és archeológia szempontjait is érvényesíti, ezzel is hangsúlyozva tanulmányának interdiszciplináris jellegét. Sipos Erika is ezt az interdiszciplinaritást járja körül Freud, Kosztolányi és Heidegger kapcsán. Arra világít rá, hogy hogyan kerülhet dialogikus viszonyba a poétika, a filozófia és a pszichoanalízis. Hózsza Éva a *Csáth-szövegek továbbbővíthető szövege* c. tanulmányát is Tapodi Zsuzsa *Szövegek szövege* könyve ihlette. A szerző Csáth-kutatásának következtetései kimondják, hogy az író művészetéről, tudományról és oktatásról vallott nézetei interdiszciplináris, transzdiszciplináris és intermediális távlatokat nyitnak. Ugyanakkor a 2012-es csíkszeredai konferencia kötetében megjelent szövegeket, utalásokat továbbbővívi, s ezáltal megvalósul a vajdasági és magyarországi kutatások találkozási pontja, a recepció dialógusa, továbbbővítése is. Pupp Réka Márai Sándor *Casanovájának* elemzése az irodalom és nyelvészet szempontrendszerét is hasznosítja. A Márai-szövegek retorikája szövegnyelvészeti elemzésének középpontjában a szabad függő beszéd mint kifejezési forma áll, a vizsgálat a belső monológira irányul, ahol a távolságot tartani igyekvő elbeszélői hangon átüt a szereplői hang.

Az irodalomtudomány témaköréhez tartozó utolsó rész a *Megszólalások a kortárs irodalomban* címet viseli. Az első tanulmány Tomonicska Ingridnek a román irodalom kétezres nemzedéke kiáltványait mutatja be, és körüljárja a nemzedék fogalmát, kérdését is. Ez az írás szervesen illeszkedik a román és a magyar kultúra közeledésének elősegítéséhez, ahhoz a hídépítő munkához, amelyet Tapodi Zsuzsa kifejtett. Bíró Annamária Láng Zsolt *Bolyai* című regényét tárgyalja, amelyről megállapítja, hogy a párhuzamosságok regénye, hiszen a két sorsot bemutató mű igazából két alkotónak egy 19. században élt matematikus és a 21. század írója értelmiségi szerepköreinek sztereotípiáit járja körül. Bence Erika Závada Pál *Hajó a ködben* című regényét elemzi, amelyben a világháború és a Holokauszt magyarországi következményeit egy családtörténetben jeleníti meg. A vizsgálatot kettős szempontú elemzés jellemzi: egyrészt a történeti szempontú hitelesség, történeti elemeknek való megfeleltetés módszere, másrészt a szépirodalmi művek, a városi legendák, szóbeszéd eszközeit használja. Az otthonosság és idegenség köztes tereit kutatja Pieldner Judit Tompa Andrea *Haza* című regényében, amelyet a szerző bevallása szerint Tapodi Zsuzsa ajánlott a figyelmébe.

Az irodalmi tanulmányok Tapodi Zsuzsa közvetlen hatását bizonyítják, míg a kötet második nagy fejezetében helyt kapó nyelvészeti, néprajzi és fordítástudományi írások a közvetett hatását. Ezek a tanulmányok nem köthetőek az ünnepelt kutatási területeihez, ebben az esetben az emberi és szakmai kapcsolatháló, a szerzők jelentik a kapcsolatot a szövegek között, így általuk megvalósul a tudományok közötti párbeszéd is.

A szövegek közötti kapcsolódási pontok lehetővé teszik a tanulmányok alfejezetekbe való besorolását. Az első részben levő kutatások a nyelvtanítás és fordítás témaköreit vizsgálják.

Tankó Enikő a magyar ajkú ötödikesek alternatív román nyelv és irodalom tankönyvét elemzi, kiemelve a könyv erősségeit és gyengeségeit, s arra próbál meg válaszolni, hogy mennyire felel meg a tanulók életkori sajátosságainak, s valóban alkalmas-e a kommunikációs képesség fejlesztésére ez az eszköz. Nagy Tünde frazeológiai megközelítésű tanulmányában a kollokációk tanításának szükségességéről értekeznek.

A fordítástudományi írások közül Ajtay-Horváth Magda Krúdy Gyula *Boldogult úrfikoromban* angolra nyelvre lefordított regényét elemzi a fordító, John Bátki által alkalmazott módszereinek vizsgálatával. Imre Attila politikai drámasorozatok feliratozásának nyelvészeti, fordítási és gazdasági szempontú megközelítésével a fordítási kihívások sokféleségére és nehézségeire világít rá.

A második alfejezet frazeológiai, névtan és helytörténeti szövegeket tartalmaz. Lajos Katalin Balázs Lajos *Amikor az ember nincs es ezen világon. Paraszti nemi kultúra és nemi erkölcs Csíkszentdomokoson* című könyvének adatközlői szövegeit a frazeológiai eszköztárával elemzi, hangsúlyt fektetve a kinegrammák, frazeológiai egységek és a paraszti nemi élet és nemi erkölcs résztémáinak összefüggéseire. Zopus András a 17. századi csíkszentsimoni családnevek jelentését, eredetét, írásmódját és sokszínűségét tárja fel, további lehetőséget biztosítva a névanyag kontrasztív vizsgálatára. Zsigmond Győző tanulmánya a névtani, néprajzi és helytörténeti vizsgálatokat egészíti ki a dálnoki, tordaszentmihályi és aranyospolyáni népi helynévmagyarzatok elemzésével, csoportosításával.

Az *Identitate, alteritate, transfer lingvistic și cultural* című következő alfejezet a román nyelvű tanulmányokat tartalmazza. A kétnyelvűség, többnyelvűség mindig fontos volt Tapodi Zsuzsa számára, hiszen évek óta ő maga is publikál román és angol nyelven. Irodalomtörténeti és nyelvészeti tanulmányok is helyet kaptak ebben a részben. Elena Dumitru Bodor Ádám és Corin Braga regényeiben vizsgálja az identitás és alteritás kapcsolatát. Gál Szilvia Eginald Schlattner *Mănușile roșii* és Nicolae Streinhardt *Jurnalul fericii* című műveit elemzi és hasonlítja össze, megvizsgálva azt, hogy a kommunista rendszerben milyen szerepe és túlélési technikái voltak az egyénnek. Molnár Stefánia-Mária a Cseres Tibor regénye alapján készült *Cold Days* című filmet elemzi az egyéni és kollektív felelősség, a traumatikus emlékeknek a jelent is meghatározó szerepe perspektívájából. Pál Enikő fordítástudományi tanulmánya azt vizsgálja, hogyan hatott Csokonai görögből magyarra való fordítása a Koncz Jósi által fordított román szövegre, amelyben a *Békák és egerek harcát* mutatja be Homérosz *Batrochomyomachia* című művéből. Valentin Trifescu filozófiai jellegű tanulmánnyal köszönti Tapodi Zsuzsát. Gabriela Chefneux nyelvészeti tanulmányában pedig a román és vegyes tulajdonú cégek intézményi kommunikációját pragmatikai szempontokból mutatja be.

A kötet zárófejezete öt esszét tartalmaz, ezeket Bíró Béla, Egyed Emese, Thomka Beáta, Bandi Irén és Albu-Balogh Andrea írta Tapodi Zsuzsa tiszteletére.

A kötetben megjelenő tanulmányok egy része témájában kapcsolódik az ünnepelt kutatási területeihez, mások az oktató és szervező munkájához köthetők, de legtöbbjük az a kapcsolatháló keltette életre, amely Tapodi Zsuzsa és a szerzők között létezik. Ezen szövetség kapcsolathálózatában dialógust folytatnak egymással a szerzők, szövegek, korok,

kultúrák, nyelvek, tudományterületek, műfajok, kutatási módszerek, mesterek és tanítványok. A sok téma, terület, a különböző perspektívából történő megközelítések bizonyítják azt, hogy milyen sokféleképpen lehet a tudományt művelni.

A kötet tanulmányai által megvalósul a szakmaiság és emberi kapcsolatok szövete, a szövetség, hiszen kollégák és tanítványok tisztelték meg társukat, oktatójukat írásaikkal bizonyítva, hogy van szakmai utánpótlás, melyen Tapodi Zsuzsa hatása és munkássága nyomot hagyott.

Összegzésül írásomat a bevezetésben említett idézet továbbszövéssel zárom, megszólítva egy másik szöveget, kort, amely a leghűbben összefoglalja a Zsuzsa könyve tanulmánykötet lényegét és kapcsolódásait: *„Ezen könyvecske egy nemeslelkű hölgy munkálatainak köszöni eredetét, ki a különböző tudományterületek párbeszédét és oktatás ügyét körében előmozdítani fáradhatatlan iparkodott.”*

HAJDÓ-KHELL NOÉMI

Babeş-Bolyai Tudományegyetem
Hungarológia Doktori Iskola
Kolozsvár/Cluj-Napoca, Horea 31
noemi@octogoninvest.ro

DÁNÉ SZILÁRD (szerk.), **Anyanyelv és lelkiismeret. A magyar nyelv és irodalmi olimpia ötvenéves jubileumának emlékkönyve.** F&F International Kft, Gyergyószentmiklós. 2023. 488 lap.

Anyanyelv és lelkiismeret címmel, *A magyar nyelv és irodalom ötvenéves jubileumának emlékkönyve* 2023-ban Gyergyószentmiklóson jelent meg Dáné Szilárd szerkesztésében. A főszerző Szilágyi István író szavait olvashatjuk a Romániában megszervezett magyar nyelv és irodalom tantárgyversenyekről (egy korábbi publicisztikája részletét). Egyfelől örül a tantárgyverseny résztvevőinek magas száma miatt, másfelől azonban jelzi, hogy örökös gondként ott lebeg a romániai magyarság feje felett: lesz-e elég beiskolázás előtt álló magyar anyanyelvű gyerek, valamint érdemes-e még a szülőknek a magyar anyanyelvi oktatást választani gyermekük számára. Ezekből a kérdésekből következik az is: lesz-e magyar nyelvű olvasója a magyar irodalomnak.

Többféleképpen lehet olvasni ezt a könyvet, így a célközönség is többféle lehet. Lehet történelemkönyvként kézbe venni, amelyben remekül kirajzolódik az az ötven év az erdélyi magyarság történetéből (1971–2022) a kor politikai kontextusában – ne felejtjük, hogy ezt az ötven évet egy olyan sorsfordító év, mint az 1989 vágja kettőbe – alapos képet adva ezeknek az évtizedeknek a kultúrpolitikájáról. Külön tanulságos a magyar helységnevek evolúciója, mivel a szerkesztő mindig a hivatalosan engedélyezett verziókat használja, így lesz Kolozsvárból, Kolozsvár-Napoca, majd Cluj-Napoca, majd 1990 után újra Kolozsvár.

Olvashatjuk szociológiai tanulmányként, ahol láthatjuk, hogyan mozgatja meg az egész közösséget az érdeklődő diákoktól kezdve, az elhivatott pedagógusokig. Minisztériumi tisztségviselők, irodalmi újságok, a sajtó érdeklődése és szinte az egész kulturális közeg izgalma lengi körbe ezt a versenyt.

Olvashatjuk irodalmi kuriózumként is, ahol fellelhetjük a már befutott szerzők ifjúkori szárnypróbálgatásait, azaz így írtatok ti. Érdekes adalék ehhez, hogy a szerkesztő előszavából megtudhatjuk: sokan nem járultak hozzá dolgozatuk közléséhez. Elgondolkodtató, hogy vajon miért nem, mitől tartanak, mitől félnek.

Olvashatjuk ezt a könyvet személyes visszaemlékezésként is, amikor több évtized távlatából az egykori résztvevők fogalmazzák meg gondolataikat, érzéseiket a magyar olimpiászról.

De a magyar irodalom oktatásának kérdésköre is előbukkan, amely manapság divatos téma. Hogy lehet ezt jobban tanítani, milyen változtatásokra lenne szükség, mi számít elavultnak? Ilyen tekintetben is hasznos olvasmány lehet ez a kötet, hiszen alapos betekintést nyújt az elkészült dolgozatokon keresztül abba, hogy a megfogalmazott elvárásokra milyen megoldások születtek egy-egy esszé megírásakor, mennyire lettek szabad eszmefuttatások, és mennyire tudtak a tanulók úgymond a „tárgynál” maradni, azaz hűen reflektálni egy adott életműre, szövegre: *„A költői szövegtől való eltávolodás másik oka az, hogy míg a vers sok esetben száraz, technicista elemzés prédájává vált, teljesen megfélemezte a »körülmények hatalmáról«.* Igen sok dolgozat nemcsak a múlt, de a jelen körülményei között is tájékozatlan, tanácstalan, s a legegyszerűbb verssor is talány számára. A versenydolgozatok első tétele – igen helyesen – stilisztikai elemzést is előírt. Ez az igény azonban még nem jelent komplex műelemzést, legalábbis a dolgozatok jó részében nem. A legtöbb tanuló (és úgy vélem, oktatótanár is) egyoldalúan fogta föl e feladatot, és a tartalmi értelmezés után, attól függetlenül beszél stílusról, nyelvről vagy verselésről. Csak a legjobbak értették meg, hogy az irodalmi alkotás komplex struktúra: a nyelv és stílus, a tartalom és körülmények egymással összefüggő és egymást feltételező elemeivel.” – írja Bernád Ágoston 1977-ben (62).

Az irodalomtudományban sokszor vita tárgya, hogy a nagy történelmi események választóvonalnak tekinthetőek-e az irodalom szempontjából, mivel az irodalomtörténészek jobban kedvelik a literatúra nagy eseményeit könyvek megjelenéséhez vagy más irodalmilag fontos cselekményhez kötni. Hosszas tépelődés után többnyire azonban kénytelen-kelletlen beismerik, hogy néhány nagy, történelmi változás esetében talán mégiscsak kivételt kell tenni. Az 1989-es év is kétségkívül ilyen sorsforduló, hiszen olyan politikai, társadalmi és gazdasági változásokat kellett átélnie a társadalomnak, amely lett légyen bármilyen a literatúrán kívül eső fordulópont, attól még lényeges cezúra minden tekintetben. Így nem csoda, ha 1990-től már másképp kell vizsgálni a tantárgyversenyt is.

„A magyar nyelv és irodalom »tantárgy« lévén – ha mégoly kevésbé »szívesen látott« is (különösen a nyolcvanas évektől) –, ahol és ameddig létezett, versenyezni lehetett belőle. Miután pedig a román nyelv és irodalom verseny már évek óta Eminescu nevével fémjelezte az országos szakaszt, tavaly óta mi a magyar nyelv és irodalom versenyt Mikes Kelemen öröksége nevében – jegyében tartjuk. S ha a nyolcvanas évek második felére a magyar anyanyelvi oktatás kényszerű regressziója következményeképp az irodalmi olimpiákon bizonyos elerőtlenedés volt tapasztalható, s ez elkerülhetetlenül a teljesítményszint esésében is megmutatkozott, mára viszont az ún. színvonal érezhetően javult, hisz a '89-es rendszerváltás-kísérletét követően mégiscsak jóval magasabb azon általános és középfokú osztályok száma, melyekben anyanyelviünkön tanulnak gyermekeink.” – írja Szilágyi István 1992-ben (166).

A könyv szerkesztője az előszóban részletesen ismerteti, hogy milyen kutatásokon és módszertani megfontolásokon alapszik a könyv. Az erdélyi sajtóban való alapos kutakodás

előzte meg a könyv szerkesztését, majd az érintetteket – legyenek azok diákok, tanárok, szervezők stb. – kérte fel Dáné Szilárd, hogy megírják élményeiket.

A könyv három nagy részre oszlik. Az elsőben a szerkesztő kronologikus sorrendben haladva, évről évre dolgozza fel az olimpiászokat. Először egy sajtóhír alapján rövid leírást kapunk arról, hogy hol és hogyan rendezték meg a versenyt, majd adatok következnek a díjazottakról, ezt követik visszaemlékezések vagy vélemények a verseny lefolyásáról. Itt lehet elolvasni részleteket a nyertes művekből. (Ami számomra kissé zavaró volt, hogy habár az idézett verseny munkák jól felismerhetően vannak megszerkesztve, a szerző neve csak a szöveg végén jelenik meg. Ez kifejezetten bosszantó, hiszen jó lenne tudni már előzetesen is, hogy a szöveg egy befutott írótól vagy olyan diáktól származik, aki végül más pályán kötött ki. Mindkét eset ugyanis más-más tanulságokkal szolgál. De sajnos mindig előbbre kell lapozni, hogy ezt megtudjuk.)

A magyar tantárverseny többnapos és mindig más megyeszékhelyen megtartott rendezvény, ahol nemcsak a vizsga maga zajlik, hanem a résztvevők megismerhetik annak a városnak és környéknek történelmi érdekességeit is, kulturális eseményeken vehetnek részt (színház, koncert stb.), találkozhatnak élő írókkal, a kor irodalmi szerkesztőivel. Ezek a programok azon túl, hogy jóval túlmutatnak egy tantárgyverseny keretein, rengeteg embert meg is mozgatnak.

A kötet igyekszik teljes képet mutatni, ezért a kritikát sem hagyja ki. Szó esik benne szervezési hiányosságokról vagy a diákok panaszáról, hogy a javítási szempontok nem túl transzparenssek, nem lehet tudni, kinek a dolgozatát minek alapján ítélték meg jónak vagy rossznak, valamint felmerülnek az oktatás módszertani problémái is.

A második részben olvasható azoknak a visszaemlékezése, akik reagáltak a felhívásra és szívesen megosztották velünk élményeiket. Ezek a leírások tovább árnyalják az irodalmi versenynek az első részben már jelzett hangulatát, azaz még hangsúlyosabbá válik, hogy milyen fontos közösségi élményt jelentett ez a résztvevők számára, akik hasonló érdeklődésű fiatalokkal tölthettek el szinte egy teljes hetet.

A harmadik rész pedig egy irodalmi antológia, azoknak a szerzőknek a műveiből, akik gimnazistaként részt vettek az irodalmi megmérettetésen, majd később íróként, költőként futottak be. Itt harminckét szerző műveit olvashatjuk, amely akár honnan is nézzük, igazán imponáló, és ez a tény is azt erősíti: a tehetség gondozásnak ilyen formán nagy jelentősége van. Bár számomra kissé kérdéses, hogy szükség volt-e ebben a kötetben egy ilyen vastag antológiára is, mivel szerintem mindenki szívesebben böngészte volna – érdekesebb is – a „béna” kamaszkori esszéket, legyenek azok gyermekdedek vagy akár idejétmúltak.

„Szükség van-e magyar nyelv és irodalom versenyre Romániában? – tehetjük fel a kérdést. Könyvünk ugyanis a Mikes Kelemen magyar nyelv és irodalom tantárgyverseny ötvenéves jubileumára készült, a fél évszázada évről-évre megszervezésre kerülő magyar irodalom olimpia történetét, emlékezetét kívánja megőrkíteni.” (5) – teszi fel a költői kérdést Dáné Szilárd az előszóban, majd ő maga erősíti meg, hogy igen, de erről mi magunk is bizonyosságot szerezhethünk, ha végigolvassuk ezt a gazdag kötetet.

MAGYARY ÁGNES

Budapest
magyaryagnes@gmail.com

AYHAN GÖKHAN (szerk.) – IGYIC, **Felhópárna. Versek léten innen és túl.** Illusztrálta Orosz Annabella. Petőfi Kulturális ügynökség, Budapest 2021. 163 lap.

A gyermekverskötet 2021-ben jelent meg Budapesten, a Petőfi Kulturális Ügynökség kiadásában. A verseket Ayhan Gökhan (kortárs budapesti költő, újságíró, az *Úveghegy* gyermekirodalmi portál szerkesztője) válogatta a kiadó Ifjúsági és Gyermekirodalmi Centrumának közreműködésével. A kötet nagyrészt kortárs magyarországi költők verseit mutatja be, ezt követik az erdélyi költők versei, valamint ízelítőt kapunk a vajdasági kortárs gyerekirodalomból is. A szerzők: Kis Ottó, Magolcsay Nagy Gábor, Németh Bálint, Demény Péter, Bertóti Johanna, Balázs Imre József, Csík Mónika, Simon Réka Zsuzsanna, Fekete Richárd, Markó Béla, Miklya Zsolt, Murányi Zita, Lackfi János, Kollár Árpád, Haász János, Visky András, Kántor Péter, Halmi Tamás, Kiss Judit Ágnes, Krusovszky Dénes, László Noémi, Tóth Erzsébet, Jász Attila, Sopotnik Zoltán, Vörös István, Fekete Vince, Ijjas Tamás, Tóth Krisztina, Szabó Imola Julianna, Vörös István, Wirth Imre, Both Gabi, Egyed Emese, Ayhan Gökhan, Géczi János, Zalán Tibor.

A verseket Orosz Annabella illusztrálta. Az illusztrációk, gyermekverskötetről lévén szó, a szövegek tartalmi részét ragadják meg és viszik át a képi világba, sajátos jegyekkel, stílussal ötvözve. Az árnyékvilág megelevenítéséhez jól társítható a foltokból építkező technika, a kontraszt megoldások. Az illusztrációk segítséget nyújtanak a gyerek számára a versek megértésében, valamint új értelmezési lehetőségeket tárnak fel egy új tér, egy új helyzet megteremtésével. A kötet terjedelme 103 oldal, címe a szimbolikus gyermeki gondolkodásra játszik rá, amikor az elszenderedés égi puha párnáját hozza Tóth Krisztina *Altató* című versére reflektálva. A párna gyakran azonosul, formai hasonlóság alapján, (milyenségét tekintve) a felhővel vagy fordítva, ami gyerekrajzokban is megmutatkozik. A *Holle anyó* című mesében hó hull a fenti világban, ha valaki Holle anyó párnáját felrázza a kút alatti világban. A cím a versek könnyedségét is előre vetítheti. A kötet alcíme *Versek léten innen és túl*, a fenti és a földi világ összetartozásának lehetőségeként értelmezhető, de lélekversekként is, amelyek lélektől léleknek üzennek, legyenek ezek földiek vagy túlvilágiak.

A kortárs gyermekirodalom egyik jellegzetessége, hogy olyan témákat szólaltat meg a gyermekek hangján, amelyek tabunak számítanak,¹ amelyekről a felnőttek nem szívesen beszélnek a gyerekekkel, ilyen a halál. A kötet versei négy cím köré csoportosulnak, négy egymáshoz hasonló témakört ölelnek fel, amelyekből az olvasó szemelgethet. Ugyanakkor a fejezetek közötti átjárás, kapocs tagadhatatlan, együttesen alkotnak egy egészet a megértésben, a befogadásban. A négy alcím: *Egy eget szeretnék magamnak, Isten hol lakik?, Ez bizony a mi házunk, Most suhantál át.*

Az első fejezet Demény Péter *Egy eget szeretnék magamnak* című versét emeli ki. Az alcím köré csoportosuló alkotások a fenti világról, az égről, a mennyről, az angyalokról és az ezekhez fűződő gondolatokról, vágyakról, kívánságokról beszélnek. A saját tér, hely utáni vágy, akár az otthon keresése is egyaránt jelen van a földi életben és a léten túl. Jó volna meggyőződéssel tudni egy helyről, szeretnénk egy helyet magunknak, ami a miénk, ami örök, ami a sajátunk. A másvilágra való költözés egyrészt a természet folytonosan változó körköröségével szembesít, az ősz és a tél az elalvás, az álomba ringatás ideje a dal, a mese,

¹ Szántó Bíborka: *A posztmodern és a poszt – posztmodern (kortárs) gyermekirodalmi diskurzus.* In: Uő: *Kánonok a Magyar gyermekirodalomban.* 2020. Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 150.

a vers által. Az elalvást azonban az ébredés, a feltámadás, az újjáéledés követi a tavasz megjelenésével, de sokszor egy hópehely, egy sárkány vagy egy titkos fa alakjában, amelyekben lélek lakik. Másodsorban az ég egy olyan köztes tér, ami átlátszó, titkos, ahol varázslat lakik, ahonnan az angyalok néha leszállnak meséket hinteni az emberek közé „elcsitítva a hétköznapi zaját”. Az istenség helye, a remény, a biztonságé, ahova „*mindig fel tudunk nézni*” örökös kérdéseink, kétkedéseink között.

A második rész Miklya Zsolt *Isten hol lakik* versének címe köré rendezi a szövegeket. Az írások az istenkeresése, -megtalálás, - elvesztés gondolatai köré szerveződnek. Isten milyensége, folytonosan változó arca, alakja rajzolódik ki a költeményekből, egyik helyen dobogó szív, napkorong, másik helyen felfénylő lélek hullócsillag alakban. Tulajdonságai, fáradtsága révén egyre jobban kezd hasonlítani az emberekhez, szerepet cserél velük, részeiké válik, az apa Atyává, a kisgyermek Jézussá változik.

A harmadik fejezet a könyv legterjedelmesebb része Lackfi János *Lányok a hullaházban* című verséből idézve: *Ez bizony a mi házunk*. Az elmúlással, veszteséggel való találkozás itt belső megtapasztalás a családtagok elvesztése révén. Az újjászületés az utódok által érvényesül, a családtagok angyalokká vagy akár macskává is változnak... Az embert a természet fogadja vissza, kővé, fává lesz. Az emlékezésben újjáélednek az elveszett családtagok, tárgyaik, rutinjaik által. Szokásaik, vonásaik, hasonlóságai a hátramara-dottakban ismétlődnek. A halottak napja ilyen értelemben a halhatatlanok napjává válik, az öröklétet hirdeti, a valahonnan valahová költözés jegyében. A halál módok játéka serkentetik a gyermeki fantáziát a szereplehetőségekben.

Az utolsó rész *Most suhantál át* Géczy János *hat haiku* című verséből idéz. A szövegek egy része a halál milyenségét vázolja, egy humoros gyermeki perspektívát villant fel: „*Nem maradunk örökre halványak a meghalás után, ha hozunk színes ceruzát, és erősen rányomjuk magunkra.*” A halál így nemcsak a szomorúság, hanem a humor, a játék, a halálian komoly felülírásaként is értelmezhető. Ily módon megközelíthetővé, megszelídíthetővé válik a gyermeki lélek számára. Erős önreflexivitás jellemzi ezeket a szövegeket. A versek másik része a visszajövetelről, a vég nélküliségről, a körkörösségről, a felébredésről beszél, arról, ahogyan megérezzük néha egyetlen pillanat erejéig egy hangban, egy árnyban, egy mozdulatban valaki olyannak a jelenlétét, akit rég elvesztettünk. Az álomban, az árnyak világában minden lehetséges, az ég végtelen, a halál kifürkészhetetlen utazás.

Az átváltozás, a terek közötti átjárhatóság, a körkörösség folyamatosan visszatérő motívumok, amelyek összekapcsolják a szövegeket. Ezek nagyrészt a szabadvers formáit öltik magukra. Egy részük a hagyományos értelemben vett gyerekeknek szánt alkotás, más részük a felnőtt gyermekirodalom része. Lovász Andrea felnőtt gyerekirodalomról beszél olyan alkotások esetében, amelyek gyerekhangon szólaltatnak meg életérzéseket, szorongásokat, traumákat, de megértésükhöz felnőtt, érett olvasóra van szükség.²

Az alkotások és a tartalomjegyzék között a könyv helyet kínál a megszólalásnak, beszélgetni hívja az olvasót, párbeszédet alakít ki a gyerek és a szövegek között azáltal, hogy megszólítja és felszólítja őket a versekkel való kommunikációra, egy kötetlen formában: „*Neked melyik vers tetszett a legjobban? Rajzolj hozzá saját képet!*” „*Ha még soha nem írtál verset, most itt az alkalom! Ha nem megy, az sem baj! Akkor írd ide bármit, amit érzel. Emlékezhetsz azokra is, akik már nem lehetnek veled.*” Az olvasó természetesen nemcsak gyermekolvasó lehet, a versek „*léten innen és túli*” mivolta egyaránt szól felnőtt- és

² Lovász Andrea 2015. *Felnőtt gyermekirodalom*. Cerkabella Könyvek Kft., Gyula. 29–30.

gyerekolvasóhoz, hiszen ugyanolyan módon érik veszteségek a gyermeket, akár a felnőttet; ugyanolyan mértékben élik át valakinek vagy valaminek a hiányát, a vele járó fájdalmat, a magányt, akárcsak a felnőttek, akkor is, ha ezt nem tudják pontosan megfogalmazni. Kádár Annamária pszichológus a kötet fűlszövegében elmondja, hogy a halál feldolgozásához csakis az őszinte, nyitott beszélgetés vezet, ahol nem kendőzzük el az igazat a gyermeki szem előtt, arra gondolva, hogy így megvédhetjük őt a fájdalomtól.

A másvilágok vagy párhuzamos terek létezése, az oda való költözés és az onnan való visszajövetel vagy átjárhatóság lehetősége nem idegen a gyermeki gondolkodás számára, mindez ismert a mesék világából. Ezt megragadva próbál segítséget nyújtani a kötet a versek által a halálról való beszédben. Az igazságtól való megfosztás, a gyermek kizárása bizonyos helyzetekből, eseményekről, kontextusokból, a meg nem értés nagyobb nyomot hagyhat a gyermeki lélekben, mint egy olyan megtörtént esemény, amiről beszélni lehet, megtalálva hozzá a megfelelő nyelvet, szavakat.

BERECZKI SZENDE

Babeş-Bolyai Tudományegyetem
Hungarológia Doktori Iskola
Kolozsvár/Cluj-Napoca, Horea 31

AKTUÁLIS

MIT KUTAT A PETŐFI-KUTATÁS?¹

Amikor az ember a „kutatás” szót hallja, laboratóriumokra, úrszondákra, az Eötvös-ingára és hasonlókra gondol, s a tudományos kutatást leginkább olyan tevékenységgel azonosítja, amely az érzékszerveink által nem elérhető tények feltárására irányul. Így aztán mindjárt kételyei támadnak a címben szereplő kifejezés hallatán: ugyan mit jelent a „kutatás” szó a humán tudományokban, s mit kutathat egy Petőfi-kutató? Hol vannak a laboratóriumai, milyen eszközökkel pásztázza a Petőfi-jelenség érzékszervek által elérhetetlen tényeit? Egyáltalán: vannak ilyen tények a humán tudományokban?

Amikor a tényekről van szó, a humán tudományok művelői könnyedén visszalőnek (kisebbségi komplexusuk folytán van egy kis tudományelméleti előnyük természettudós kollégáikhoz képest). Miért gondoljátok ti, természettudósok, hogy a tények függetlenek az őket kutató tudós beállítottságától? Ellenőrzitek-e, hogy a laboratóriumokból, úrszondákból származó adatokat milyen előfeltevések alapján minősítitek tényeknek?

Ami pedig magát a kutatást illeti, a humán tudományok művelőinek ugyan nincsenek laboratóriumaik, nem foglalkoznak az érzékszervek elől elzárt tartományával a világnak, de az adatokat nekik is fáradságos munkával kell kibányászniuk – még ha könyv- és levéltárak búvárlása helyett egyre inkább a számítógép előtt ülve végzik is munkájukat (hála a forrásszövegek rohamosan előrehaladó digitalizálásának). Az előfeltevések vonatkozásában a humán tudományok (igényes) művelője kifejezetten büszke rá, hogy folyamatosan ellenőrzi ezeket, és megfontolja, milyen alapon minősítsen ténynek egy-egy adatot.

Ez a fajta reflexió nemcsak az előfeltevésekre terjed ki; arra is tekintettel van, hogy a tények – és a rájuk épülő tudományos eredmények – megalkotása nagyban függ azoktól a relevanciáktól, amelyeket a tudós saját előfeltevései alapján kialakít. Nemcsak különféle tényeket lehet alkotni az adatokból – aszerint, hogy milyen preferenciák vezérelnek a tudományos munkát –, de ugyanazokból a tényekből nagyon különböző tudományos eredmények is születhetnek. A humán tudomány művelője tehát azt tartja szem előtt, hogy eredményeinek hitelességét nemcsak az adatok megbízhatósága szavatolja (ez persze ezekben a tudományokban is alapvető követelmény), nem is feltétlenül a rendszerezés módszerei biztosítják (természetesen ez is elengedhetetlen); a legfontosabb azoknak az előfeltevések a szigorú kontrollja, amelyek a tudományos tevékenységben érvényesített relevanciákat meghatározzák. Így azt is elkerülheti, hogy olyan elméletek, ideológiák kiszolgálójává váljon, amelyek kívül esnek a tudomány körén.

A Petőfi-kutatás története jól leírható ennek a tudományos önreflexiónak a fokozatos – bár visszaesésektől korántsem mentes – előretöréseként (megjegyzendő, hogy a kutatásnak – amint az a mai konferencián is szóba fog kerülni – erre a folyamatra is megkülönböztetett

¹ Elhangzott 2022. november 7-én Budapesten *A Petőfi-kutatás helyzete: eredmények és feladatok* című konferencia bevezőjeként a Magyar Tudományos Akadémián.

figyelmet kell fordítania). A kezdeti időszakot az ellenőrizetlen előfeltevések és preferenciák, illetve a szövegek, kontextusok, életrajzi adatok tendenciózus kezelése jellemezte. A nemzeti irodalom mibenlétének meghatározására irányuló különböző elméletek eleve ellentétesen ítélték Petőfi felől; Toldy Ferenc, aki a nemzeti irodalom lényegét a magas irodalmiság nemzetiesítésében látta, mindent elkövetett, hogy kisebbitse a népiesség jegyében induló Petőfi irodalomtörténeti jelentőségét, míg Gyulai Pál, aki a nemzeti irodalom kibontakozását a népi gyökerek szárba szökkenésétől remélte, Petőfi líráját korszakos jelentőségűnek minősítette. Am azokat a szövegeket, amelyek nem illettek ebbe a képbe, lebecsülte – magas labdát adván ezzel a következő nemzedéknek; az ifjabbak ugyanis azokat a Petőfi-szövegeket preferálták, amelyek a modern személyiség önkifejezéseként voltak értelmezhetők. Petőfi életműve persze épp elég gazdag és épp elég ellentmondásos ahhoz, hogy a különféle (ellenőrizetlen) előfeltevések képviselői megtalálhassák benne saját elméletük igazolását – kihasználva a költő egyre erősödő kultuszát is.

A tudományos előfeltevések ellenőrzött használatát Horváth János centenáriumi monográfiája honosította meg – ettől azonban még az ő eredményei is felülbírálnak maradtak. Nemcsak azért, mert a Petőfi-kutatás azóta óriási adatmennyiséget tárt föl, hanem azért is, mert Horváth nem vonta kritika alá azt a szellemtörténeti háttérű előfeltevését, hogy Petőfi költészete levezethető jelleméből, s azt a modern történetiszemléletből fakadó tételét sem, hogy a Petőfi-költészet alakulása („fejlődése”) elbeszélhető egybefüggő történetként.

A posztmodernnek nevezett korszak nemcsak az önreflexióra való hajlamot fokozta, de a kutatás spektrumának szélesedése szempontjából is kedvező körülményeket teremtett. Nem kísért immár a pozitivisták ténykultusz korlátozó normarendszere, a szellemtörténet karakterológiai szempontú módszertana, vagy éppen a szövegimmanencia újkriticista doktrínája, s ha nem kötelező, nem is tiltott a Petőfi-versek politikai vonatkozásainak kutatása; relevánssá váltak a szekunder Petőfi-szövegek – a fordítások, a levelezés –, a közköltészeti dimenzió új távlatot nyitott Petőfi sokat emlegetett népiességének értelmezéséhez – hogy a digitális technika kínálta lehetőségekről már ne is beszéljünk.

A tudományos kutatás iránt támasztott elvárások teljesülésének legkedvezőbb terepe ugyanakkor a kritikai kiadás. Aki kritikai kiadást készít, óriási adatmennyiséggel dolgozik, gondosan megválasztja az adatok kezelésére vonatkozó módszertani eljárásait, kritikailag viszonyul saját előfeltevéseihez, igyekszik a lehető legnagyobb empátiával kezelni a sajátjával ellentétes preferenciákat, és kerüli, hogy magyarázatai valamiféle „nagy elbeszélés” rendjét kövessék.

Petőfi a magyar kollektív emlékezet, a magyar nemzeti identitás meghatározó tényezője. Alakját legendák veszik körül, életművét ma is ideológiák igazolására használják. Ezek a jelenségek ugyanakkor mindenfajta kultuszhoz hozzátartoznak. A tudománynak nem az a feladata, hogy nyíltan harcba szálljon a kultusz eme jelenségeivel, hanem az, hogy (Milbacher Róbert kifejezésével) tudományos módszerekkel feltárja azt a háttérrel, amelyből ezek a legendák, ideológiák származnak. Így örömről szolgálhat, hogy a Magyar Tudományos Akadémia a Petőfi-kutatás eredményeinek és feladatainak számbavételével ünnepli meg a költő születésének kétszázadik évfordulóját.

S. VARGA PÁL

Debreceni Egyetem
Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
Debrecen/Debřetin, Egyetem tér 1
varga.pal@arts.unideb.hu

LAUDÁCIÓ

PÉNTEK JÁNOS SZÉCHENYI-DÍJAS

Tisztelt Főkonzul úr, tisztelt Konzul asszony, tisztelt Konzul úr, tisztelt Püspök úr, kedves egybegyűltek, család, barátok, ismerősök, kedves kolozsváriak!

Egy mindannyiunk által igen tisztelt erdélyi magyar személyiség ünneplésére gyűltünk össze ma. Péntek János *professor emeritus*, a Magyar Tudományos Akadémia külső tagja Széchenyi díjban részesült.

Mi, néprajzosok szoktunk arról beszélni, hogy az emberi kultúra alapját a történetek jelentik. Úgy fogalmazunk ilyenkor, hogy valójában a történetmondás képessége tett minket azzá a civilizációvá, amely ma vagyunk. Azt is szoktuk mondani, hogy az állam, a nemzet, a politika, sőt, a pénz is nem más, mint egy-egy nagy történet, amelyet mi, emberek találtunk ki. Történetek, amelyeket közösen építettünk fel, és amelyekben közösen hiszünk. Nos, a mai ünnepi napon azt javaslom, hogy a tudományos tevékenységért odaítélt rangos díjakra is egy pillanatra tekintsünk úgy, mint ezen nagy történeteinknek egyikére, és a díjátadásra, mint egy jó alkalomra, hogy elmondjuk: ez a díjazott nekünk fontos. És ezt hogyan is mondhatnánk el másképp, mint történetekkel. Hálás vagyok azért, hogy engem ért az a megtiszteltetés, hogy néhány apróbb történettel felidézhetem azt, hogy a mai díjazottunk, Péntek János nekünk miért fontos.

Engedjék meg, hogy előbb azt a történetet ismertessem, amelyet a Széchenyi díjra való jelölés alkalmával fogalmaztak meg kollégái a mai ünnepeltről, Péntek Jánosról.

Péntek János nyelvész és etnológus – akinek kutatási területe a szociolingvisztika, a dialektológia, a kisebbségi nyelvhasználat, valamint a népnyelv és népikultúra viszonya – 2004 óta külső tagja a Magyar Tudományos Akadémiának, az Akadémiai Díj kitüntetettje, s alapítója az MTA Kolozsvári Területi Bizottságának. Kutatóként és egyetemi oktatóként egész életét kisebbségben élte és éli, szociolingvisztikai, dialektológiai életművét erdélyi magyarként kisebbségi létben alkotta meg, s mindazt, amit a magyar nyelvért, annak használatáért és fennmaradásáért tett – ti. az erdélyi magyar nyelv ügyéért mindenek előtt – meg is élte. Tette mindezt kedvezőnek aligha mondható körülmények között, bátorsággal párosult példamutató emberi magatartással.

1. Életművének kulcsfogalma a nyelvmegtartás, amely széles eszköztárának kidolgozásához tananyagokkal is hozzájárult annak érdekében, hogy annak lényege már az oktatás során tudatosodjék a fiatalabb generációkban.

2. 2002-ben ő hozta létre az MTA erdélyi nyelvészeti kutatóállomását, a Szabó T. Attila Nyelvi Intézetet, s egyik alapítója a Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózatnak, amely gyűjtő- és kutatómunkájával ugyancsak a magyar nyelv nyelvhatáron túli pozíciójának erősítése érdekében működik.

3. Munkásságában soha nem tett különbséget értékesebb vagy kevésbé értékes nyelvváltozatok között – ilyen megkülönböztetést nem ismer –, mert minden földrajzi és társadalmi változatot egyenlő értékűnek tekint és e változatok fenn- és megtartása Péntek János munkásságában együtt jár a kisebbségi nyelvi helyzet társadalmi, politikai és jogi hátterének feltárásával és főleg megmutatásával.

4. Etnológusként a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen és másutt a népi hagyományok feltárása, értékelése és megtartása érdekében fejtett ki meghatározó tevékenységet.

Tudományszervezőként és oktatóként a Babeş-Bolyai Egyetem Magyar Nyelvtudományi, Magyar Filológiai vagy Általános Nyelvészeti Tanszékén szolgálta a magyar nyelv ügyét, s a fiatalok nevelésének támogatására kezdeményezte a Nyilas Misi Tehetségtámogató Programnak a beindítását.

5. A kisebbségi helyzetű magyar nyelv kutatásának és ápolásának nemzetközileg leginkább ismert képviselője, gondolkodásmódja és tevékenysége iránymutató.

Eddig a felterjesztés, amely tömören felvillantja az életpálya kiemelkedő eredményeit. Engedjék meg nekem, hogy a következőkben arról szóljak, hogy Péntek János a fentiek mellett még mennyi egyéb miatt is fontos számunkra, az erdélyi magyar közösség számára. A mondandóm első részében a kutatói eredményeiről beszélek, ezt követően a tanári érdemeiről, és végül az intézményalapítói munkásságáról.

Péntek János, a kutató

Péntek Jánost a karrierje során a magyar nyelv romániai/erdélyi helyzete, illetve ezen belül az egyes régiók szókincsének, tájszavainak tudományos igényű feldolgozása érdekelte, de foglalkozott szociolingvisztikával, nyelvi jogokkal, a hímzés szókincsével, a népi növényismerettel, a magyar nyelv mai helyzetével, hogy csak néhány címszót említsek. Ahogy ő maga fogalmaz egyik legfrissebb interjújában, 1990 előtt az etnolingvisztika, etnoszemiotika, etnoszemantika, etnobotanika foglalkoztatta, 1990 után a kutatásai egyre inkább szocio-előtagúak. És ezek mellett természetesen folyamatosan foglalkoztatta a közoktatás helyzete. 2021-ben, a 80. születésnapja alkalmával a bibliográfiáját Kádár Edit külön kis füzetbe szerkesztette.

Ebből a kiterjedt listából ma csak néhány címet tudunk kiemelni: *A kalotaszegi népi hímzés és szókincese* (1979), *Ember és növényvilág. Kalotaszeg növényzete és népi növényismerete* c. monográfia (1985), *A megmaradás esélyei. Anyanyelvű oktatás, magyarságtudomány, egyetem Erdélyben* (1999), *A nyelv ritkuló légköre* (2001), *Nyelvi jogi környezet és nyelvhasználat* (2005), *Változó korunk – változó nyelvünk* (2011), *Kalotaszegi tájszótár* (2022).

Péntek János részt vett olyan jelentős kiadványok munkálataiban, mint: *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai* c. szótár (1977; Márton Gyulával és Vő Istvánnal közösen), *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza I–II.* (1991; Gálffy Mózes, Márton Gyula, Szabó T. Attila, Murádin László, Péntek János szerk.), *Magyar-román kulturális szótár*, Benő Attilával közösen (2013), *A moldvai magyar tájnyelv szótára*, 3 kötet (2016, 2017, 2018; Péntek János szerk.; ezt a munkáját az MTA Akadémiai Díjjal jutalmazta), és végül, de nem utolsó sorban: *A magyar nyelv Romániában (Erdélyben)* (2020; Benő Attilával közösen).

Kutatásait széles körben ismerik és elismerik, szakmabeliek nem egyszer méltatták és díjazták. Itt elég, ha csak annyit mondok, hogy a díjazott korunk egyik legjelentősebb magyar nyelvésze, ám itt hadd tegyem gyorsan hozzá, hogy örvendetes módon munkássága messze túlmutat a szakmai, nyelvészeti területen, hiszen az anyanyelvápolás, a tehetséggondozás, az oktatásszervezés és a kutatásszervezés terén is jelentős eredmények köthetők a nevéhez.

Péntek János, a tanár

A jelenlevők között bizonyára vannak olyanok, akiknek, mint nekem is, Péntek János a tanárunk és mentoruk volt. Jól emlékszem az első órára, amelyet a tanár úr tartott nekünk.

Általános nyelvészet óra volt, első éven. Az órán egymást érték a wow-élményeim. Élénken emlékszem arra, hogy ahogyan az órája után összecsomagoltunk, és amint mentünk kifelé az épületből, úgy éreztem, mintha lebegnék, mintha egy szép új világ nyílt volna meg előttem. És ezzel nem voltam egyedül. Emlékszem arra, amint a kari épület előtti magas fák árnyékában haladva a társaimmal erről beszélgettünk.

A mi generációnk idején Péntek János általános nyelvészetet, etnobotanikát, majd mesterin szociolingvisztikát tanított. Be kell vallanom, hogy a mi generációnk egy problémás generáció volt. A kilencvenes évek első felében óriási tudásszomjjal vágtunk neki az egyetemi éveknél, és gyakorlatilag mindent akartunk tudni. Ez volt a generációnk legerősebb felhajtó ereje. Azonban ebben az időben nemcsak a tudásszomj mozgatta a diákságot, hanem az 1989-es fordulatot követően a demokratikus intézmények működését is akkor tanulgattuk. Ezekben az években alakítottuk meg az első diákképviselőket, és kezdtünk élni az újonnan megtalált szabadságunkkal. Így történt, hogy az országos diáksztrájkok idején hirtelen a tárgyalóasztal két oldalán találtuk egymást: tanár úr mint tanszékvezető és én mint diákszenátor, a sztrájkoló diákok képviselője. És kitől mástól tanultuk volna meg mi, diákok a tárgyalások alkalmával annyira szükséges türelmet, empátiát, kompromisszumkésztséget, mint attól, akivel épp szemben ültünk. Hihetetlen élmény volt megtapasztalni az ő éleslátását, nyugodt helyzetértékelését és nyitottságát, amelyek átsegített a nehéz helyzeteken. Péntek János az általános nyelvészet mellett arra is megtanított minket, hogy hogyan kell meghallgatni másokat, hogyan kell számolni a mások elvárásaival, és hogyan kell megkeresni a megoldást jelentő közös nevezőt.

Később a tanár úr lett a doktori irányítóm. A legjobb irányító volt, akit valaha kívánhattam volna magamnak: hagyta, hogy szabadon kutassak és menjek, amerre visz a témám, nem korlátozva a kutatásom irányát mással, mint a tudományosság általános ismerveinek felügyeletével, és közben meg biztatott, amikor szükségem volt rá. Mert Péntek János sosem szerette feladni a harcait, és erre próbálta megtanítani a hallgatóit is.

A tanár úr nem egyszer emlegette, hogy bizony 50 iskolai évet tanított az egyetemen. Ez azt jelenti, hogy 50 egyetemi generáció hallgatta az egyetemi előadásait, 50 generációnyi magyar szakot végzett kollégánk van odakint, akik az ő neveltjei.

Péntek János, az intézményalapító

Péntek János jól tudta, hogy az erdélyi magyar közösség számára igencsak fontosak az intézmények: nem véletlen, hogy a kutatói és tanári munkássága mellett az intézményépítés legalább ilyen fontos része a munkásságának.

Engedjék meg, hogy az intézményalapítói munkásságáról szólva elsőként azt említsem, amely hozzám a legközelebb áll: a néprajz szakot. Mint az előzőkben hallottuk, a tanár úr nem csak nyelvészként, hanem etnológusként is fontos eredményeket ért el az etnobotanika, dialektológia és a néprajztudomány más területein. De számunkra, néprajzosok számára ő ennél többet jelent: ő volt az, aki megálmodta a néprajz szak újraindítását 1990-ben, és meg is valósította az álmát: elindította a néprajz szakos képzést, tanárokat alkalmazott a frissen indított szakra, és maga biztosította a doktori képzést néprajzból addig, míg a neveltjei maguk nem irányíthattak doktori kutatásokat. Idén végez a 29. néprajz szakos generáció azóta, hogy Péntek János elindította a szakot.

Az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetségében kifejtett tevékenysége a szakmai érdeklődésével magyarázható. Az AESZ-t 1991-ben hozták létre, a szervezet célja a magyar

nyelv ápolása kisebbségi körülmények között, és ennek érdekében versenyeket, táborokat, konferenciákat szervez, és az elmúlt 30 évben Péntek János nem csak vezetője, hanem a szervezet lelke volt.

Péntek Jánost mindig foglalkoztatta a tehetségápolás, a tehetséges diákok felkutatása és támogatása. A Nyilas Misi Tehetségtámogató Egyesület, amely megalapításában részt vett és amelyet indulása óta irányít, 2004 óta működik, és célja az, hogy nehéz helyzetben élő erdélyi, magyarul tanuló, tehetséges gyermekek számára anyagi támogatást nyújtson. A tanár úr szociális érzékenységének köszönhető az, hogy egy ilyen szervezet létrehozásában és működtetésében jövőt látott. És tegyük hozzá azt is, hogy nagy mértékben az ő tehetségét dicséri az intézmény sikere, hiszen a Nyilas Misi Tehetségkutató Egyesület működtetése különösen kihívást jelent egy olyan környezetben, ahol a mecenatúra gyakorlata nem organikus része a hétköznapoknak.

Időben ezt követte a Magyar Tudományos Akadémia által létrehozott Kolozsvári Akadémiai Bizottság, mint az MTA hatodik területi bizottsága a szegedi, pécsi, veszprémi, miskolci és debreceni mellett. A KAB első elnöke 2007-től Péntek János volt, és az ő nevéhez fűződik az intézmény működési alapjainak kidolgozása, a ma ismert struktúráinak a kialakítása, megerősítése.

A fenti információk többsége nyilvánosan elérhető, ám ezekben az összefoglalókban nem szerepel az, hogy a megjelent tudományos munkák és patronált intézményeken túlmenően miért is olyan fontos a mi közösségünknek Péntek János személye. Amikor az előző hetekben ezt próbáltam megfogalmazni, mindig kis történetek jutottak eszembe. Szoktuk mondogatni, hogy az ideális tanár nem csak a tananyagot adja át a fiataloknak, hanem átad nekik egy értékrendet is, és morális viszonyítási pontként szolgál a számukra. Nos, a tanár úr ilyen tanárunk volt. Péntek János nekem már 1997 óta nem tanárom, és 2005 óta már nem doktori irányítóm, mégis azóta is, ma is feléje pillantok, amikor egy biztos morális tájékozási pontra van szükségem. És ezzel bizonyára sokan vagyunk így. Nem mindig és mindenben értettünk egyet – de pont tőle tudom, hogy nem is az a fontos, hogy mindig mindenki egyetértsen velünk, hanem az, hogy értelmes *dialógusokat* tudjunk lefolytatni a világ dolgairól, építhessük ezalatt a világról szóló tudásunkat, és tanulhassunk ezekből a vitákból.

Péntek János szakmai igényessége, hihetetlen munkabírása, lenyűgöző személyisége, következetessége, éleslátása, morális igényessége mind-mind példamutató számunkra, tanítványai számára. Bizonyára mindannyian egyetértünk velem, amikor azt mondom, hogy 2023-ban a Széchenyi-díj a legmegfelelőbb személyiséget tünteti ki.

Kedves tanár úr, gratulálok a rangos díjhoz, és azt kívánom neked, hogy minden vágyad teljesüljön, minden terved megvalósuljon – kivéve mindig egyet, amiért érdemes legyen tovább harcolnod.

2023. június 16.

SZIKSZAI MÁRIA

Babeş-Bolyai Tudományegyetem
Magyar Néprajz és Antropológia Intézet
Kolozsvár/Cluj-Napoca, Horea 31
szikszaimaria@yahoo.com

GÁBOR CSILLA LAUDÁCIÓJA²

A tudomány művelése nyomozás, a tudomány művelése összefüggés keresés, a tudomány művelése aszkézis, a tudomány művelése derút ad. Mindegyik kijelentés igaz mindegyik tudományterületre, de valamiért úgy érzem, a kora újkori magyar irodalom kutatóira, és közülük is arra, akit alkalmam volt a legközelebről megismerni, különösen igaz.

Gábor Csilla 1986-ban szerzett magyar–angol szakos tanári oklevelet a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Bölcsészkarán. Családi indíttatások és a közeli ismeretségi kör, kiemelten Jakó Zsigmond történészprofesszor biztatása együtt terelték a könyvtári búvárkodás és a régi magyar irodalom kutatása felé. Ezen a szakterületen az elmúlt évtizedek során kiváló teljesítményeket mutatott fel: 1992 óta a Babeş-Bolyai Tudományegyetem oktatója, 2005 óta professzori rangban. Doktori értekezését a Debreceni Egyetemen védte meg 1999-ben, Káldi Györggyel, devóciós irodalommal, hitvitákkal, klasszikus retorikákkal kapcsolatos kutatásait a szakmában referenciaértékűnek számító magyar és angol nyelvű kötetekben tette közzé. Számos rangos szakmai díjjal ismerték el munkásságát, köztük a BBTE tudományos kutatói díjával, a Kolozsvári Akadémiai Bizottság díjával, Teleki Pál érdeméremmel, Bolyai emlékplakettel. 2019-ben választották a Magyar Tudományos Akadémia külső tagjává. A kutatói munka mellett Gábor Csilla a tudomány szervezéséből is fontos részt vállalt: dékánhelyettesként, a Bolyai Társaság elnökeként, jelenleg pedig a Kolozsvári Akadémiai Bizottság elnökeként a reflektorfényt nem keresve, de hatékonyan és nagy munkabírással dolgozott azon, hogy ezek a szellemi műhelyek folyamatosan és kiszámíthatóan működhessenek, az erdélyi kutatók szakmai eredményei pedig szélesebb körben is ismertté válhassanak.

A régi magyar irodalom kutatójának fontos terepe a könyvtári olvasóterem, a levéltár. Gyakran járnak a kezében olyan dokumentumok és iratok, amelyeket először vesz kézbe irodalomtörténész, amelyek hiányzó láncszemei egy szellemi hagyománynak. Bizonyos esetekben névtelenül fennmaradt szövegek eredetét kell kinyomoznia, igazi detektívmunkával. A hosszú adatgyűjtésért, a hónapokon keresztül teleírt félfüzetlapnyi cédulák készítésébe fektetett munkáért kárpótlást nyújt az a rálátás, az a tágas összefüggésháló, amit csakis egy ilyen elmélyült munka rajzolhat ki egy-egy témáról.

Még izgalmasabb talán azoknak a kulturális és társadalmi összefüggéseknek a felszínre hozása, amely a kora újkori kultúrában magától értetődő, napjainkban pedig sokszor csak visszatalálni próbálunk ahhoz, hogy a mívesen megformált irodalmi szöveg minél természetesebben illeszkedjen a mindennapokba: azoknál a szerzőknél, akiknek a munkáit Gábor Csilla kutatja, ez nyilvánvaló kiindulópont volt. Hogy ez a 2020-as években mit jelenthet, azt egy nemrég általam hallgatott Gábor Csilla-előadás szépen példázta: egy olyan kolozsvári épület homlokzatát vetítette ki, amely előtt akár naponta elhaladunk anélkül, hogy pontosan tudnánk, mit látunk, kinek a szobra figyel ránk egy templomépületről. A múlt velünk van, napjaink része, csak edzenünk kell a tekintetünket, alkalmat kell találnunk az elmélyedésre ahhoz, hogy észrevegyük.

² Elhangzott a Kolozsvári Magyar Opera termében 2023. március 15-én, Gábor Csilla állami kitüntetése alkalmával.

Gábor Csilla kutatásaiból saját hétköznapijaiba derít hoz magával, a nyilvános beszéd, a retorikai megformáltság igényességét, a mesterségbeli tudásba vetett hitet: mindezt tanítványai, kollégái, munkatársai élőben tapasztalják, amikor a közelében vannak. Mindaz, amiről és ahogyan beszél, mára több bölcsészgenerációnyi tanítvány munkájában is megmutatkozik, tovább létezik.

Kedves Csilla, szeretettel gratulálok a kitüntetéshez!

Kolozsvár, 2023. március 15.

BALÁZS IMRE JÓZSEF

Babeş-Bolyai Tudományegyetem
Magyar Irodalomtudományi Intézet
Kolozsvár/Cluj-Napoca, Horea 31
lutraro@yahoo.com

IN MEMORIAM

KOZMA DEZSŐ (1935–2023) HALÁLÁRA

Noha már túl volt a harmincon, a lehető legígéretesebben indult Kozma Dezső szakmai pályája az 1970-es évek fordulóján: korábbi kisebb tanulmányok és egy Gyulai Pál-válogatáskötet után már azonnal egy olyan könyvvé alakított doktori értekezést, illetve egy kismonográfiát írt, amelyeket évtizedekig haszonnal forgattak a szakmában. Igen alapos forráskutatáson, köztük értékes, azóta már nem fellelhető levéltári anyagokon alapultak és a regionális fókuszú, filológiai alapozású irodalomtörténet legjobb, két világháború közti erdélyi hagyományaira, például György Lajos vagy Kristóf György munkásságára és szemléletére emlékeztettek. *A valóság igazsága: írók kolozsvári szerkesztőségeiben a századfordulón* és a Petelei Istvánról készült kismonográfiája egyaránt arra volt kíváncsi, hogy miként függött össze regionalitás és poétika, hogyan lehetett irodalmat művelni egy olyan századvégi Kolozsváron vagy Erdélyben, amely ugyan egyetemi és értelmiségi központ lett, de messze lemaradt gazdaságilag vagy az intézmények tekintetében egy egyre inkább egyközpontú dualista Magyarországon. Kozma Dezső válasza sokban hasonlított a két világháború közötti erdélyi irodalomtörténészek válaszaira, s hozzájuk hasonlóan azt körvonalazta, hogy miként alakult ki egy olyan jellegzetes erdélyi magyar irodalmi élet (vagy ment végbe ennek a modernizációja), amely érzékeny módon emelte be a helyit számos korszerű globális poétikai megoldásba. Nem véletlen, hogy Petelei-könyvének s e monográfia későbbi ösztönző hatásának köszönhetően máig a marosvásárhelyi-kolozsvári Petelei István a 19. század végének egyik legjobban jegyzett, legalaposabban vizsgált szerzője. A szakmailag ígéretes, akár irigylésre méltó indulást még nagyon sok kötet követte, volt köztük szaktudományos (például Mikszáth-, Krúdy-kismonográfiái és kései Madách-tanulmánykötete), zöme tudománynépszerűsítő (ismert, nagy példányszámban megjelent *Koltói őszétől Arany-breviáriumáig*); egyaránt a 19. század második feléhez vagy a huszadik század korai időszakához kapcsolódtak.

Nem volt olyan középiskolás, érettségi előtt álló, aki közvetett módon ne ismerte volna – és ez a tankönyvíróknak egyszerre áldása és átka –, hiszen vagy a líceumi tankönyveit forgatta vagy a tankönyveihez képest forgatott más (is) az érettségire, felvételire való felkészülés közben. Ma irodalomtörténészként talán nem is tudjuk érteni, hogy mit jelentett az egyetlen érvényben levő tankönyv írójának lenni hosszú évekig vagy tízezres példányszámban kiadott klasszikusokat gondozni. Jól kezelte ezt a hírnevet, tudta és természetesnek vette, hogy sokan ismerik, elfogadta, hogy – mint minden tankönyvírot vagy ismert szerzőt – bírálják is, de nem volt dölyfös, lekezelő, beképzelt vagy hiú, pedig lehetett volna. Sütkérezett az ismertségben, örült neki, tudatában volt annak, hogy sokan ismerik, kedvelik vagy vitatják, amit írt.

Épp ezért is nem lehetett könnyű megélnie neki sem (mint ahogyan sokan másoknak a generációjából), hogy hirtelen, az 1989-es forradalmat követően néhány év alatt kis túlzással minden megváltozott a magyar irodalomtudományban: a gondolkodásmód, a divatos témák,

a tekintélyek, akikre hivatkozni lehetett vagy egyenesen kellett, a nyelv, ahogyan beszélni lehetett a tudományban. Olyan erővel tört be mindaz, amit addig a vasfüggöny mögött csak a legműveltebbek és legfelkészültebbek láttak, hogy az idősebb nemzedékekből kevesen tudták rendszeresen követni a tudományos kutatásnak és eredményeknek ezt a nagyszabású változását. Nyelvtudást, szemléletváltást igényelt ez, de eközben néha még azt is nehéz lehetett eldönteni, hogy mi az, ami reprezentatív, komoly, időtálló eredmény és mi az, amit csak a magyar környezet túloz el vagy egyenesen imposztoráság. Ahhoz is bátorság és kellő sztoicizmus kellett, hogy valaki – mint például ahogyan Kozma Dezső tette – eközben megőrizze a régebbi módszerekbe vetett hitét, munka- és íráseszményét, s a szakma lassú, türelmes követése révén próbáljon felzárkózni ehhez a hirtelen, sokak számára követhetetlen változáshoz. Türelmesen írta a könyveit, dédelgette és megőrizte régi kedves témáit, szívesen tért vissza félbehagyottnak érzett kérdésfelvetéseihez – akár Madách-ról, akár a klasszikus modernség ismert vagy elfeledett alkotóiról (egy Török Gyuláról vagy egy Hugo von Meltzl-ről) volt szó. S az sem zavarta, ha nem ő volt egy-egy rendezvény, konferencia középpontjában, türelmesen, figyelmesen hallgatott végig másokat, lelkesen idézte fel régebb óta dédelgetett ötleteit, megjegyzéseit egy-egy hozzászólásban.

Diákként az 1990-as évek közepén néha csodálkoztunk azokon a tanárainkon, akik az első szótól az utolsóig megírták és felolvasták az egyetemi előadásait. Nyilván könnyebb volt azonosulni azokkal, akik szabadon beszéltek, néha megálltak, elkalandoztak, csupán kis tenyérynyi vázlatokkal érkeztek órára és sehol máshol, nyomtatott egyetemi jegyzetekben meg végképp nem lehetett elolvasni mindazt, amiről beszéltek. Persze, mára – amikor fulladunk a pillanatok alatt összerakott, át nem gondolt, meg nem írt, elő nem készített és néha az órák vagy előadások előtt percekkel slendriánul odavetett egyetemi és konferencia-előadások – fésületlen tömkelegében, már megértem, hogy egész generációknak, köztük a Kozma Dezsőének is, mit jelentett a pontosan megírt, precízen átgondolt, az utolsó betűig kipróbált tudományos előadás. Arról nem is beszélve, hogy akkor még mi sem tudtuk, amit később doktorandusként nyugat-európai tanulmányútjaim alatt rendszeresen megtapasztalhattam: vannak olyan egyetemi közösségek, ahol jól megírt előadás nélkül szégyen az előadói pulpitusra lépni. Persze, arra is rájöttem közben, hogy egész generációk számára volt mentsvár az előzetesen megírt előadás; Kozma tanár úr ritkán mesélt az 1989 előtti évekről, de épp tőle tudtam meg, hogy hol volt a rettegett lehallgatókészülék a Bölcsészkar Brassai termében, s nyilván a minden évfolyamra beépített besúgó hallgatótól óvakodó tanárok számára is biztos pont volt az előzetesen átgondolt, jól megírt, bármikor megmutatható előadás szövege. De még nekem – aki Gyimesi Éva ajánlására és támogatásával váltam 1999-től kezdődően doktori hallgatójává és a klasszikus magyar irodalmat is oktató közvetlen kollégájává – sem szívesen beszélt az 1989 előtti kutatás, könyvkiadás és egyetemi oktatás árnyoldalairól, noha bizonyára neki, a tankönyvszerzőnek és termékeny írónak is voltak bőségesen tapasztalatai a cenzúrával való rendszeres találkozásról. Ez a visszafogottság talán az alkatához is tartozott s ennek köszönhetően olyanokkal is jól kijött, akikkel nem értett egyet vagy akik nem értettek egyet vele. Jóságos volt és segítőkész, ha ajánlólevelet kellett adni, különféle adminisztratív beosztásokat kellett vállalni vagy új szak alapításában kellett segédkezni, egyforma nagyvonalúsággal segített, ugyanolyan könnyedséggel mondott igent, s ezzel néha vissza is éltek.

Olyan volt, mintha valamelyik kedvenc Krúdy-regényéből lépett volna ki – a szerető felesége állandó gondoskodását dicsérő – mindig tökéletesre vasalt ingével, elmaradhatatlan nyakkendőjével, tökéletes eleganciájú zakójával, ápoltságával, töretlen jókedvével, kedélyes,

anekdotázásra mindig nyitott alkatával. „*No, mi hír ma a tudományban, főnök?*” – kérdezte barátságosan, amikor összetalálkoztunk annál a munkaasztalnál, amit nagyvonalúan és magától értetődő természetességgel osztott meg velem, huszonéveim elején levővel. Noha sokszor és sokban nem értettünk egyet, nem emlékszem, hogy valaha összeszólkóztunk volna: ma már tudom, hogy ez róla, az ő tapintatosságáról, türelmességéről, konfliktuskerülő természetéről szól. Abban a mai egyetemi környezetben, amelyben néha az a legdivatosabb, ha valaki minél többet és minél látványosabban panaszkodik, szinte hihetetlen, hogy soha nem hallottam panaszkodni azokban az években, amíg együtt dolgoztunk. Egyszerűen tette a dolgát, jókedvű volt, kedélyes, derűs. Pedig voltak sebei: egyszer, egyetlen interjúban olvastam, amit még egyetemi vagy otthoni magánbeszélgetéseiben sem említett: hogy tényleg aránytalanul későn lett professzor, már régen teljesítette az ehhez szükségeseket, de mindig valaki a nála befolyásosabbak és illetékesebbek közül elodázta az előléptetését. De ezt sem sértődöttséggel mondta, csak úgy tárgyilagosan, teljesen mellékesen.

Ilyennek szeretném megőrizni az emlékeimben: derűsnek, higgadtnak, kiegyensúlyozottnak, barátságosnak, a klasszikus magyar és a korai huszadik század irodalma iránt kíváncsinak, nyitottnak arra is, ami számára nagyon más vagy új volt s amit nem kívánt feltétlenül követni. Derűvel tölt el engem is, ha felidézem, amint szembe jön a folyosón, megveregeti a vállamat, kedélyesen, tapintatosan érdeklődik, majd békésen továbbmegy. Nyugodjon békében, Tanár Úr!

T. SZABÓ LEVENTE

Babeş-Bolyai Tudományegyetem
Magyar Irodalomtudományi Intézet
Kolozsvár/Cluj-Napoca, Horea 31
szabolevente@yahoo.com

BÚCSÚZÁS KOZMA DEZSŐ IRODALOMTÖRTÉNÉSZTŐL, KOLLÉGÁNKTÓL

„*Kivételes helyen őrzöm meg lelkemben az ő emlékezetét.*” – írta Meltzl Hugóról Barabás Ábel. Kozma Dezső kollégánk Petőfi Sándor erdélyi kritikai utóéletét tanulmányozva idézte a fenti megállapítást, amikor immár szakmai szemmel olvasta és vetette egybe az irodalomtörténet eseményeit és a tudósi, kritikusi, újságírói véleményeket; mérlegelt, elemzett, szintetizált. De így tett Madáchról, Petőfiről, Mikszáthról írva is. Az irodalmi emlékezet társadalmi funkcióját vizsgálta szívesen a katedrán, konferencia-előadásain, közleményeiben.

De tegyük hozzá: „*érdemes újraolvasni*” – jelentette ki tanulmányaiban gyakorta, hiszen tudta, a kritikai vélemények az irodalmi művek ismerete nélkül érthetetlenek.

Ő maga is sajtó alá rendezett jelentős számú irodalmi művet – megannyi segédkönyvet a magyar irodalom tanításához abban az időben, amikor nemcsak internetünk nem volt, de még a fénymásolóhoz sem volt a magánembernek hozzáférése, és kulturális elszigeteltségben élt a romániai magyarság. Mégis megtalálta a módját, hogy egy-egy kötetnyi Mikszáth Kálmán-, Krúdy Gyula-, Bródy Sándor-, Thury Zoltán-, Török Gyula-prózát szerkesszen könyvvé és lásson el értelmező tanulmánnyal; a századforduló novellistái, költő műveiből válogatott antológiára valót. De iskolai irodalomtankönyveket is írt, amelyek hosszasan voltak forgalomban a romániai magyar középiskolai oktatásban. Szívügye volt az iskolai

irodalomtanítás, szívesen vett részt didaktikai fokozati dolgozatok irányításában, elnökölt értségi bizottságban, tantárgyversenyeken.

A Bolyai Egyetem magyar nyelv és irodalom szakos végzetje volt és rövid sepsiszentgyörgyi középiskolai tanári munka után ugyanarra az egyetemre nyert felvételt (amely még abban az évben elvesztette önállóságát, Babeş-Bolyai Tudományegyetemként működött tovább), szemináriumokat vezetett, lassan a 19. század második fele magyar irodalmának szenvedélyes kutatója lett.

Ő maga 1970-ben *Petelei István és a századvég kolozsvári magyar irodalmi élete* témakörében védte meg doktori disszertációját (témavezetője Dr. Csehi Gyula volt). 1998-tól doktori témavezetőként járult hozzá a BBTE Bölcsészkar Hungarológia Doktoriskolájában a tehetséggondozáshoz új kutatónemzedékek elindításához. Egykori doktoranduszai jelentős része a pályán maradt.

Szakmai információit rendszeres tájékozódással frissítette, a kolozsvári Egyetemi Könyvtár – annak időszaki sajtó részlege is – szorgalmas olvasójaként tartotta számon, de igényesen összeállított saját könyvtára, és attól kezdve, hogy lehetővé vált, a megrendelt folyóiratok sorozatai révén is bővítette irodalomtörténeti, kritikai ismereteit.

A kanonizált ismeretek árnyalása, látens jelenségek jelzése, a történések részletesebb kifejtése jellemezte tudósi, tanári viszonyulását az irodalomhoz. Szorgalmazta és művelte az irodalmi múlthoz való regionális viszonyulás vizsgálatát: „*az örökség több a nemzeti hagyománynál*” állapította meg. Szerette folyamatosságában, alakulásában követni nyomon az élmény művé érlelődését. Madách műveltségének, Ady Endre kritikusi látásmódjának megragadására törekedett. Problematizált: „*miért volt szüksége Krúdynak alakmásokra?*”, legszívesebben kedves szerzői hangján, például a Jókait bíráló Mikszáthén: „*Ha ő, az emberek egyik legnagyobbika és legjobbika se bírná meg, hogy igazat írjanak felőle, mit kelljen akkor tartani az emberiségről?*” A már klasszikus Mikszáth Kálmántól a már-már elfeledett Török Gyuláig nyomozott.

A lelki folyamatok irodalmi felmutatását kísérte figyelemmel Mikszáth vagy Petelei műveiben. Írásaiban Mikó Imréről, Újfalvi Sándorról, Brassai Sámuelről, Gyarmathy Zsigánéről kapunk portrét, de a kevésbé ismertekről is: Szász Gerőről, Kiss Ernőről, Csernátoni Gyuláról, Zilahi Kiss Béláról, Kovács Dezsőről, Farnos Dezsőről, aki Meltzl Hugó-tanítványként a Petőfi-kutatásokat vitte tovább.

Városa, Kolozsvár támogatója is volt a napilapban való irodalmi évfordulós vagy évfordulóktól független, dokumentált irodalomtörténeti, művelődéstörténeti közleményeivel. Az egyetem magyar irodalom tárgya első előadóiról, Imre Sándorról, ifj. Szinnyei Józsefről, Szász Béláról, Ferenczi Zoltánról a *125 éves a kolozsvári egyetem* című kiadványban vázolt portrét.

Számára az egykori kolozsvári Bolyai Tudományegyetem, majd Babeş-Bolyai Tudományegyetem Irodalomtudományi Tanszéken folytatott csaknem fél évszázadnyi munka folytatására, továbbgondolására a frissen megalakult Partiumi Keresztény Egyetem adta meg a lehetőséget.

Virtuális világban élt ő, vissza- és visszatérve kedves szerzőihez, és azok szellemi társaságát a kevesek által ismert, de tehetséges értelmiségi (főként író- és tanár-) egyéniségekkel fāradhatatlanul gyarapítva.

Kozma Dezső irodalomtudományos és tanári munkássága elismeréséül az 1989-es fordulat után szakmai elismerésekben részesült, akárcsak a legkisebb olvasói visszajelzésnek, örülni tudott a Madách-díjnak, a Magyar Professzorok Világtanácsától adományozott

Pro Universitate et Scientia díjnak (1998), a *Fehér Dániel emlékéremnek*, a *Pro Universitate Partium* Díjnak (2014, Nagyvárad), a magyar kormánykitüntetésnek – de a Mikszáth Társaság stílusos Mikszáth-órájának is!

Megállt az óra.

Az irodalomtörténész gondolatai elevenek maradnak az 1969 és 2022 között született tanulmányaiban és olyan könyveiben, mint az *Egy erdélyi novellista: Petelei István*, a *Petőfi öröksége*, a *Mikszáth Kálmán*, a *Krúdy Gyula postakocsiján*, az *Arany János breviárium*, a *Koltói ősz – Petőfi Júliája*, a *Klasszikusok Erdélyben*, az *Arany János*, az *Ady Endre*, a *Madách*, az *Irodalmunk útjain – Erdélyben...*

A szívéhez közel álló nagyszalontai költő szavait alkalmazva a pillanatra:

„Életed nyolcvannyolcadik évébe

Köt tégedet a jó Isten kévébe

Betakarít régi rakott csűrébe...”

Isten veled, Tisztelt Tanárunk, Kedves Kollégánk!

Kolozsvár, 2023. február 18-án.

EGYED EMESE

Babeş-Bolyai Tudományegyetem
Magyar Irodalomtudományi Intézet
Kolozsvár/Cluj-Napoca, Horea 31
egyedemesek@yahoo.com

